

АЛТАЙ ЧӨРЧӨКТӨР ЛӨ СӨӨЖЫНДАР

Горно-Алтайск
2016

ББК 82.3(2=632.1)-442.06
А521

БАЖАЛЫКТАР

Издано при финансовой поддержке Федерального агентства по печати и массовым коммуникациям в рамках
Федеральной целевой программы
« Культура России (2012-2018 годы)» на 2016 год

А521 «Алтайские народные сказки»
Редактор-составитель - Кулер Эзендик Уулы
Корректор - Чечек Челбаева
Дизайнер - Эрмек Тепуков
Художники: Владимир Попов
Амыр Укачин
Сергей Дыков
Тираж 2000 экз.

РОО «Сохранение культуры Алтая -
«Азатпай» (Птенец) Республики Алтай»

ООО «Горно-Алтайская типография»
649000, г. Горно-Алтайск,
пр. Коммунистический, 35

ISBN 978-5-93809-083-5

©РОО «Азатпай»
© Владимир Попов, иллюстрации
© Амыр Укачин, иллюстрации
© Сергей Дыков, иллюстрации
© Александр Лебедев, иллюстрации
© Эрмек Тепуков, дизайн

4. Тарбаган	46. Талтар
5. Коркымчылу айылчы	48. Мүркүт ле Ыкү
7. Агас ла Койон	49. Жебелек
9. Јараи јазалду Көрүк	50. Ачан Чай
11. Айу ла Тарал	52. Сангыскан
13. Чычкан ла Танак	54. Борокушкаш
14. Ундычанг	57. Талан-Келен
ле Телген
19. Јылан	58. Керик Бака
21. Ат ла Уй	60. Јарганат
22. Кой	62. Бөкөнөк
23. Төөнинг јазалдары	63. Алтын-Көлди
адаганы
24. Төө керегинде	64. Алтын-Көл
керегинде кеп куучын
25. Ат ла Јылан	69. Сартакпай
26. Сыгыннын тарыныжы	73. Ырыс үлешкени
28. Эликтинг куйругы ненин
учун ак?	74. Сангыс керегинде
30. Маны аннын балдары	76. Алтын-Тоңгыс
ла Чарлыяк
35. Бистинг бичигис	79. Чай ла Сымда
36. Такаа ла Күртүк	80. Томыртка
36. Тенгеринг Текези	
40. Бөднө лө Талтар	
43. Күүк	
44. Јыл-Кел	

ТАРБАГАН

Тарбаган кебинде сүреен жаан адучы кижиге болгон. Ол көргөн лө немени жаспай адатан. Алтайдын ан-кужын көп кыратан.

Бир катап Тарбаганга Телген туштайла сураган:

– Алтайдын анын, кужын кыратан атту-чуулу адучы Тарбаган сен бе?

– Эйе,
мен эмей. Мен сени де адып саларым – дейле, Тарбаган ок-саадагын алды.

– Мени калас өлтүрерге мендебе. Маргаан өткүрзеес кайдар. Жөнүни сен алзан, адычуун онон артык жайылзын. Мени өлтүрүп болбозон, уяадын калзын – деп, Телген айтты.

– Же, маргаан болзо, маргаан – дейле,

Тарбаган учуп чыккан Телгенди эки канатту, темир башту кастак огыла адарда, ок Телгеннин жүк куйругунын бажын үзе сокты.

Онон улам Телгеннин куйругунын бажы кертек болуп калганы ол дежет. Тарбаган десе мөрөйдиге алдыртала, уятка чыдашпай, кордоп айткан: «Жөнү сенин. Эмди адучы болбой, анчынын канжаазында жүрейин, тынду неменин курсагы болойын». Онон эргегин кезе чабала, жердин алдына кире берген дежер.

Онон ло бери күчтү ле деген тындунын курсагы болуп калганы ол.

КОРКЫМЧЫЛУ АЙЫЛЧЫ

Бир катап түнде боро Борсык айылдап барган. Тенери түбиге тандакталганча айылдайла, Күн чыккалакта, ичегенине жедерге мендеди. Анчыларга туштабаска, ийттерге сестирбеске, калын маргаанын ортозыла, карануй жердин куйузыла батпандадып, жанып келди.

Ичегенине киргежин, «бррк, бррк...» деген сан башка табыш угулды. «Бу не атазы болор?» деп сананала, уйкузы чыга берди. Канча бар түгиге маңдайына жуулгандый деп билдирди. Ал-жүреге кабыргаларын оодо соголо, арай ла көксинен чыгара калыбады. «Мындый табышты мен качан да укпагам. Түрген барып, мендий ок тырмакту андарды кычырадым, Айу жайзаннын бойына айдадым. Жок, мен жангыскан качан да өлбөзим» деп айдала, Алтайдын ончо кобы-жиктерин, тайга-тажын эбирип, ончо тырмактуларга жарлады: «Ой, менин айлымда кандый да коркымчылу айылчы келип калтыр. Кемигер жалтанбас жүректү, менле кожо баралы!».

Андар жуулып, кулактарын жерге жаба тудуп тындагылады. Чындап та, «бррк, бррк» деп табышка жер селендейт. Ончолорынын түгиге атрайып чыкты.

– Же, Борсык, сенин айлын, озо бойун кир – деп, Айу жайзан айтты.

Борсык чала жалтанып, ары-бери аяктады. Тырмактулардын жаандары чуркуража берди:

– Кир, кир! Неге тырлажып турун?

Олор коркыгандарына куйруктарын минип, керде-марда не-не боло берзе, качарга белен болдылар.

Борсык айлына эжиктен кирбей, ичегеннин келтей жанын касты. Ташту жерди казананы сүрекей күч учун, тырмактары да мокорды, бош эледи. Бого үстине ичегенин үреп турганына кородооды.

Адакы учунда Борсык амырап, сайрап жадар жымжак женестү бийик төжөгине жетти. Көрзө, кандый да неме кажайып, «бррк, бррк...» деп унчугат. Лаптап аяктаза, апагаш койон колдорун төжиге карчий салала, козырыктап жатты. «Мындый неме учун мен ончо тырмактуларды бут кырына тургускам ба?» деп сананала, Борсык Койоннын үстине чурап кыйгырды: «Кедери тайыл! Мында козырыктайтан тапты сеге кем берген?!»

Койон ойгоно чарчайла көрзө, оны эбире бөрүлөр, түлкүлөр, жер-кискелер, жекендер, Айу жайзан бойы турды. Көөркийдин көзи там тегерийди, бойы суудагы талдый тырлажат, сөс айдарга, оозы да ачылбайт. «Не болзо, ол болзын» деп сананала, бараксан эки будыла жерге бек туруп, Борсыктын маңдайына калды. Ол ло тарый, төнөзөктөн түжүре секирген чилеп калыйла, арал жаар сурт этти.

Койоннын апагаш ичи Борсыктын маңдайына тийерде, ол кажайа жолдоло берди. Эки буды жаактарына тийерде, олор до агара жолдолды. Мыны көргөн андардын каткызын угала, агаш-таштар да каткырышты.

АГАС ЛА КӨЙӨН

– Слер неге мынайда сүүне бердеер? – деп, Борсык кайкады.

– Ой, Борсык, мандайыңды, жаактарыңды сыймап көрзөн! Кандый жараш боло бердин! – деп, андар жиркирешти.

Борсык жүзин сыймады, апагаш түк тырмактарына кысталып калды. Оны көрөлө, Борсык Айуга комыдалду келди.

– Улу таадам, Айу жайзан, жерге жетире бажырып турум! Үйде болбодым, айылчылар кычырбадым, козырык угала, коркыган эдим. Канча анды түйметкенимди кайдайын! Кайран айлымды үрегенимди кайдайын! Көрзөөр дө, бажым ла жаактарым кажайды! Бурулу кулугур кайра да көрбөй сала берди. Мынын жаргызын эдип береер, бурулуны каруузына тургузаар!

Айу Борсык жаар кылчайды. Анча-мынча ырайла, база көрди. Адакы учында айтты:

– Сеге комыдаарга уйатту эмес пе? Сенин чырайың, жер ошкош, кара болгон. Эмди дезе сенин апагажыңа ончолоры күйүнер. Ол жерге мен турбаганыма, Койон менин чырайымды кажайтпаганына комыдайдым. Меге чып ла чын ачу! Сүрекей ачу!

Жаан үшкүрүп ийеле, Айу өрөкөн жылу, жараш айлына тайбандадып кире берди.

Онон ло бери Борсыктын мандайы ла жаактары ак жолдорлу болуп калды.

Бир катап Агас жыраанын алдына киреле, чычкан кетеп, көңкөрө жатты. Кенетийин онын үстине жаан кыр антарыла берген деп билдирди.

Агас ненен тудунарын да ондобойт. Жүк арайдан бажын кайра бурыйла, кандый да түктү немени тиштеди. «А-а-а!..» деген сан башка кыйгы, ый, онту-сыгыт угулала, жаан кыр үстинен тоолоно берди. Онын алдында кийин будын сөөгине жетире тиштедип салган Койон турды. Кан дезе ак карды кызарта чоокырлап салтыр. Койон ыйлап-сыктап айтты:

– Сенин бу кылыгыңды качан да таштабазым, Агас! Мен сенин үстине болгобой жыгылдым.

– Ой, Койон, мен сени өнөтийин тиштеерге сананбадым! – деп, Агас актанат.

– А-а, а-а-а... Качан да таштабазым! – деп кыйгырып, Койон бир будын сүүртеп, үч будыла тартынып, жыш жаар барды.

Бир ай өтпөй туруп, Агаска бичик келди. Анда мынайда бичип салтыр: «Тургуза ла менин айлыма – жаргыга кел. Мындагы андардын жайзаны, кара-күрен Айу». Мыны кычырала, Агастын болчок жүреги борт этти, богоно сөөги божой берди. Бастыра бойы тырлажып, жайзаннын жаан айлына келип кирди. Көрзө, будынын бажынан ала көзинин алдына жетире тангышкактап салган Койон айыл ээзине коштой отурды. Айу кара кабагын көдүреле, кызыл-сары көзиле Агасты аяктады.

– Сен оны не тиштеген? – деп сурады.

Агастын тили тартылып калган немедий, жүк эриндери кыймыктайт. Жүреги көксине бадышпай барды.

– Мен... мен... андагам – деп, жүк арайдан шымыранды.

– Неге андаган?

– Мен жемзеп жүрген чычкан тударга санангам, уйуктап жаткан куштар бедирегем.

– Чычкандар ла куштар – сенин курсагың, онызы чын. Же Койонды не тиштеген?

– Ол менин кийин жаныма келеле, үстиме баскан. Оны Койон деп мен билбегем. Не дезе, кышкыда Койоннын бажы, торт ло кар ошкош, апагаш.

– Мынызы база чын – деп айдала, Айу тумчугын табажыла уужады. Онон Койон жаар көрөлө сурады:

– Сен Агастын сыртына не баскан?

– Онын сырты кышкыда, кардый, ак. Карга жаба жадарда, Агас деп билбегем.

– Же бу да чын – деп жөпсинеле, Айу узак унчукпай отурды.

Олордын алдында кургак одын жаан жалбыштанып, чыдырап күйүп жатты. Үч бутту темир очокто турган алты кулакту күлөр казанда үстү-жуулу эт

кайнайт. Айу бойынын бу сүүген казанын качан да јунбайтан. Не дезе, кирле кожо ырыс јунула берер деп коркыйтан. Казаннын тыштындагы көөзи јүс каттан ажыра болгон.

Ойгор Айу бир эмеш сананала, казаннын көөзин табажыла ууштап, Койоннын кулактарынын бажын карартып ийди.

– Эмди сен, Агас, Койонды качан да болзо јүзинен танырын – деди.

Табажын база катап көөлөйлө, Агастын куйругынын бажын карартты.

– Эмди сен, Койон, Агасты качан да болзо куйругынан танырын – деди.

Ол ло бойынча, койондордын кулактарынын бажы ла агастардын куйруктарынын бажы каралу болуп калган.

ЈАРАШ ЈАЗАЛДУ КӨРҮК

Карган Айунын сүүген курсагы мөштин кузугы болгон. Ол жооны алты кучак мөшти энчиленип, онын кузугын мензинетен. Мөштин будактары сүреен койу, бүри јажыл торкодый болгон. Онын төзине јай болзо, јанмыр түшпейтен, кыш болзо, кар түшпейтен. Мөшти Айу ан-куштан да, улустан да корулап кичееген.

Айу мөжине келзе, бир де кузук көрүнбеди. Көзине бүтпей, мөшти айландыра басты. Чыгып көрөргө, будактан тартынды. Белине уур корголјын буулап салгандый болордо, өрөкөн сананды: «Узак курсак јибезе, уурлана беретен немези бе? Айса карыганым ла бу ба?».

Мөштин будактары, кайыш чылап бүктелип, арай ла сынбайт. Айу мөштин бажына чыгала, кажы ла будакты шиндеп көрди. Мөштө кузук јок эмтир.

Экинчи де, үчинчи де јылда мөш куру бойы турды. Санаага алдырган айу бойынын күрен, самтар түгин ајыктаза, ол отко алдырган чылап саргарала, бортып калтыр. «Э-э, түгимнин коомойын» дейле, койу јышты аралап, Айу курсак бедиреп базып ийди. Түрген сууларды кечти, корум-көчкөни өтти. Кенетийин Айунаг чочыйла, Көрүк «брык, брык, сук, сук» деерде, Айу токтой түшти. «Канай ундыдым. Көрүк кичеенкей ан ине. Ол үч јылдын курсагын ажындыра белетейт. Акыр, ичегенин казып көрөр. Ұкпектери качан да куру јатпайтан» дейле, ол кара тумчугыла јерди јытап барды.

Ичегенди табала, казып тургажын, јаан тазыл учурады. Оны тиштеди, тижи тыгынбады. Табажыла тартты, күчи јетпеди. Бар-јок ийде-күчин јууыла карагайды алакандаарда, ол јыгыла берди. База катап темденеле, кайынды тартты, ол до тазылыла кодорылды. Бу табышты Көрүк угала, сагыжы энделип, јүреги оозынан арай ла чыкпады. Сол табажыла оозын јаба тутты, көзинин јажы көлдий төгүлди. «Айуны көрөлө, не кыйгырдым болбогой? Оозым менин јыртылзын!» дейле, ичегеннин төрин казып, анда јажынды.

Айу ичегеннин түбине једерде, табажына кузук учурады. Сүүнгенине көзинин јажы мөлтүреди. Табажын онон ары сунала, көп кузук тапты.

Айу тойып, арыган сыны түзелип, артаган түги, алтындый, јалтырай берген. Ол айландыра көрди, бойын эбиреде сыймап, Көрүкке сыйлайтан неме таппады. «Туш аннын курсагын јийле, алкыш айтпай барарга уятту. Бу эрке Көрүк кайда барды не?» дейле ајыктанды, је Көрүк көрүнбейт. Айу ичегенге бурылала, кичинек ойдык көрүп ийди. Анан Көрүктин куйругы тырландап јатты. «Айыл ээзи мында турбай! Алкыш болзын сеге! Ұкпегин качан да куру јатпазын» деп айдала, Айу колын сунды. Јууктап келген кара табаштан Көрүк коркып, «брык, брык, сук, сук!» дейле, отурган јеринен чыгара калды. Айу оны сол колыла тудуп айтты: «Алкыш болзын. Аштаган мени тойгыстын, арыган мени амыраттын. Качан да јоксырабай, бай јат».

Көрүк Айунаң айрыларга, онын кату алаканын курч тырмактарыла тырмайт. «Алкыш-быйан айдып турум! Жүк күлүмзиренген болзон кайдат» деп айдала, Айу унчукпай барды.

Көрүк калганчы күчин жууп, айрыларга албаданды. «Э-э, менин сөзимди билбей турганын бу ба?» дейле, Айу он колыла Көрүктин арказын бажынаң ала куйругына жетире сыймады. Онын кирлү беш сабарынын орды Көрүктин арказында беш жараш жол болуп артты.

Ол өйдөн бери Көрүктин калдыктары Айу өбөгөннин сыйлап берген кеен чүмин, эрик жокто, кийгилеп жүргүлери.

айу ла тарал

Бир тушта күрен түктү, күрдөк жарынду Айу ла кара-боро Тарал сүрекей эптү најылар болгон эмтир. Олордын најылашканы да тобогодон улам болгон.

Бир катап күрен Айу төзи коо, бажы үч айры мөшкө коштой базып баратса, төбөзине бир тобого келип түшти. Ол Айуга чымыл да конгонына бодолбоды. Андый да болзо, ол өрө көрди. Ычкынган тобогозын сүрүшкен Тарал эн жабыс будакка түжеле, Айунаң коркып мекеленди:

– Мен слерге бир тобого түжүрип ийдим. Ас та болзо, менин күндүүмди амзагар.

Айу эки будына туруп, тобогоны он колына тудала, сүүнгенине алкады:

– О-о, жайла! Алкыш болзын көөркийге, сеге. Сендий күндүзек кушка бу жажыма жетире учурабадым. Сен качан да тапканча жүр, мен жигенче жүрейин.

Макты уккан Тарал сүреен сүүнди. Ненин учун десе, онын түжүргөн тобоголорын чычкан да, көрүк те жиир, улус та теретен, же олордын бирүзи де Таралга алкыш сөс айтпаган. Жакшы сөс айдардын ордына арбаныжатар: «Ачап Тарал жакшы кузукты талдап жийле, өлүзин биске арттыргысты».

Тарал көкиген бойынча, үч айры мөштин ончо тобогозын Айуга түжүрип берди. Айу Таралдан артык сүүнди. Ол кузукты аайы-бажы жок черткенинен улам, эрдинен ак көбүк ажып, карган Таралга айдат:

– Бис экү бүгүнгү күннен ала эр-жажына најы бололы. Бистин угыс качан да өөркөшпөс жанду деп, балдарысты үредели.

– Тар-р, тар-р, болор-рыс, болор-рыс – деп, Тарал бүдүмжиледи.

Чындап та, бү күннен ала Айу ла Тарал антыгарлу најылар боло берген. Олор өөркөшпөй узак жүргүлеген, бой-бойына сүрекей иженетен. Айу жалкузын таштап, мөштөн тобоголор түжүрер боло берди.

Бир катап олор барбак, жараш жаш мөш өскөн акка келгиледи. Тобоголордын көбине мөштин будактары ээлип калтыр.

– Мен тобоголорды түжүрейин, сен тер – деп, Айу айтты.

– Өлөни калын жер эмтир. Жангыскан терерге, күчим жетпес болор. Балдарымды, төрөөндөрүмди айдып алайын ба? – деп, Тарал сурады.

Айу мойнободы, карын сүүнди. «Айдып ал, айдып ал» деди.

Айу мөшкө тынастап чыгарда, тыныжы ыраакта угулып турат. Мөштин кургак будактары тызырайт. Тарал десе узун тыттын бажына чыгала, эки ле катап кыйгырарда, тоозы жок таралдар жуулып келди.

Айу мөшти кактайла, түжүп келер болзо, бир де тобого жок – ончозын Тарал најызынын төрөөндөри жууй бертир. Карган Тарал калганчы эки тобогоны тиштенеле, жерден көдүрилип жадарда, Айу оны будакла согуп

каргады: «Ачап кулугурлар. Лигенин јайы-кыжы кузук та болзо, калбакка јетпес канду бол, эргекке јетпес эттү бол».

Ол күннен ала Айу ла Таралдын белең најылашканы онойдо ок белең токтоп калды. Оноң ло бери Тарал кузукты канча да кирези јип јүрзе, калбакча каны јок, эргекче эди јок болуп калды.

ЧЫЧКАН ЛА ТАНАК

Танак дегени – пөтүк. Бир катап Танак ла Чычкан теңеринин текпижин блаажып маргышкан. Танак Чычканга айткан болтыр:

– Көр менин јаражымды! Алтайда мендий кызыл-сары јараш јунду куш јок! Сагалымды, јалаамды көр! А кандый үңгүр кожондойдым! Мен јаантайын «Көрсөгө-өр! Кайказа-ар!» деп, саат сайын кыйгырадым. Мен бу кожонымла албатыны уйкунан ойгозодым. Оноң Күнле кожо түнеп каладым. А сен ончо немени кемиредиң. Кижиге сен јаныс ла түбек экеледиң. Оның курсагын уурдап јийдиң.

– Сен, Танак – качан да тойбос-канбас шилемир! Сеге суланы ба, арбаны ба төгүп берзе, сен оны эшкиндеп јип, бир де тойдым деп айтпайдын – деп, Чычкан кородоп удурлашты.

Танак «ко-ко-ко» дейле, айтты ла:

– Такааларымның јымырткаларын көр! Кандый ток курсак! Олордын эди јымжаак, апагаш! А сенен нени јиир?

– Јок ло туру! Бистер, чычкандар, кайда ла – соок то, изү де јерлерде јүрүп, аң-кушка јемит болодыс – дейле, Чычкан баштапкы текпишке чыгып алды.

УНДЫЧАН

зо чакта эки кырдын ортозында үч көк тайгылду, үч боро атту, сок жаныс кара уйлу өбөгөн лө эмеген журтаптыр. База олор Ундычан деп уулду болгон.

Бир катап каан жыл болуп, өлөн-чөп саргарып, агаштардын бүрлери какшай берерде, ан-куш курсагына јединбей, каргандардын јаткан јеринен ырап јүре берген. Өбөгөн лө эмеген бар-јок јөөжөзин аттарына артып, јакшы јер бедиреп, база көчүп ийген. Эки кырды ажала, јаан сууны кечип келгежин, Ундычан адазына айтты:

– Ойнойтон кажыктарым артып калтыр. Оны барып албаганчам, слерле кожо барбазым.

– Је баргайын. Бис араайынан јортып отуралы – деп, адазы айтты.

Ундычан адына минеле, айлына јортып келгежин, кажыктардын согулышкан табыжы угулды. «Э-э, учкандар, мени көчө берген деп сүүнип турган болтыраар не. Сагыжаарды эмеш чыгарып ийейин бе?» дейле, уулчак аттан да түшпей, эжикти ача тартты. Көрөр болзо, јети башту Јелбеген кажык ойноп јатты. Ундычан адын камчылап, качып мантатты. Јелбеген талтан-тултан јүгүрип чыгала кыйгырды: «Менен качып кайдаар баратан эдин!». Јутпа ай-болот малтазын тудунып, уулды сүрүшти. Је ого једип болбой салала, малтазын чачарда, аттын бир буды кезиле берди. Ат үч будыла мантады. Јелбеген аттын будын челдейле, ойто ло сүрүшти. Ай-болот малтазын ойто ло чачты. Аттын база бир буды кезиле берди. Јутпа оны да челдеп салды.

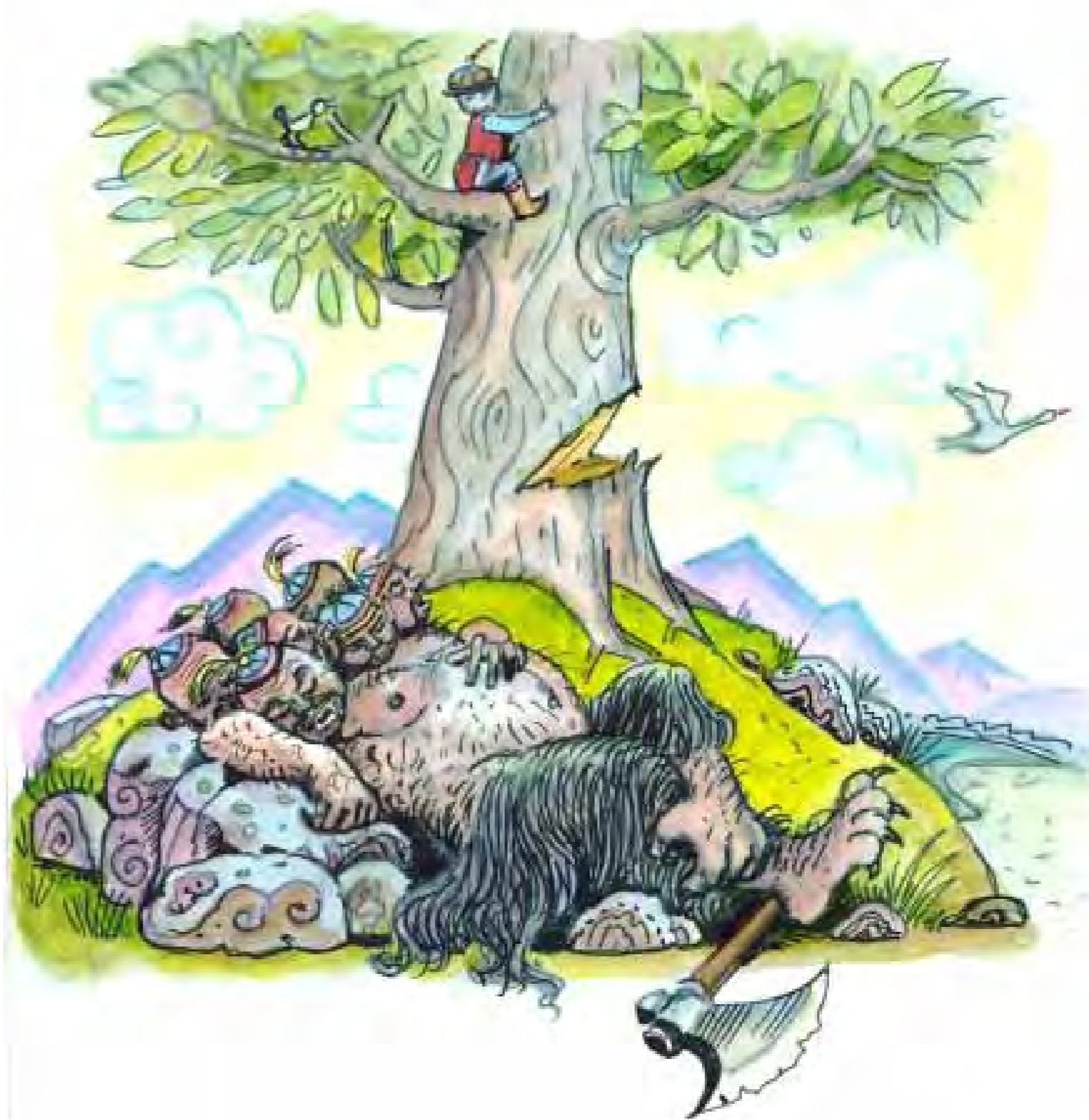
Эки буды јок көөркий ат јаан көлдин јарадында өскөн темир теректин төзине жыгылды. Уулчак темир терекке чыга берди. Јети башту Јелбеген анча-мынча болбой атты јуда салала, Ундычанды јиир деп, терекке чыгарга албаданды. Је теректин будактары онын байбак сагалын јула тартып тургулады, көзин де чукчып ийгедий болдылар. Јелбеген теректи ай-болот малтазыла кезер деп шүүди. Кезе-кезе келерде, чагы чыкты. Ол амырап отургажын, кырдан кызыл Түлкү келди.

– Эзен бе, Јелбеген таай! – деп, ол јалакай үниле эзендешти.

– Эзен, эзен, Түлкүчек! – Јелбеген каруу берди.

– Таай, ол уулды јиирге турган болзоор, агашты јыгарга болужайын.

Јелбеген Түлкүнин сүмезине киреле, ай-болот малтазын туда берди. Бойы јалбак ташты јастанала, Түлкүнин кезип турганын көрүп јатты. Јелбеген көргөндө, Түлкү теректи кезип турат. Јелбеген карамтыгып, үргүлей бергенде, ташты чабып, малтаны мокортып турат. Бир канча өйдөн Түлкү көрзө, Јелбегеннин сагалдары тарбайып, јети бажы јети башка уйуктап јатты. Түлкү Јелбегеннин малтазын ташка мокорто чабала, көл јаар чачып ийди.

Желбегеннин көстөрүн јелимле чыт эттире јелимдейле, уулчакка «Коркыба, болушты јетирерим» дейле, кыр өрө мантай берди.

Желбеген ойгоноло, тура јүгүрди. Је көстөри көп тө болзо, не де көрүнбейт. Онон көстөрүн чилекейле јибидип, кирбиктерин кан чыкканча јула тартып көрзө, Түлкү де, малтазы да јок. Желбеген аайы-бажы јок арбанала, база түлкүлерге бүтпезим деп чертенди. Сагалыла көлди шүүп, малтазын чыгарып алды. Малтаны ташка јыжып курчыдала, теректи база ла кезе берди.

Анча-мынча болбоды, амыраары көптөй берди, теректи кезери астай берди, кара тери кара јаактарыла ага берди. Бу ла өйдө байагы Түлкү көлдин ак балкажына уймалала, куйругын ары-бери согуп, мантап келди.

– Эзен бе, күндүлү абаай! – деп, ол күлүмзиренип эзендешти.

Желбеген соок көрүп, кату үниле айтты:

– Јаны ла бир Түлкү меге шогын јетиреле барган эди!

– Калак, абаай, бу нени айдазаар! Ол кырдын кызыл Түлкүзи болор. Ол кара сагышту, оны мен де билерим. Је мен Түлкү де болзом, онын адаанын албай јадым. Мен – аралдын ак Түлкүзи. Бүтпей турган болзоор көрүгер: колы-будым да, куйругым да ак. Менин ак сагыжымды улус та билер. Ол уулды јиирге турган болзоор, агашты јыгарга болужайын.

Желбеген чертенгенин ундып, ак Түлкүге бүделе, ай-болот малтазын ого берди. Бойы жалбак ташты јастанып, амыраарга јатты. Ак Түлкү дезе Желбеген көргөндө, теректи чабат, көрбөгөндө, ташты чабат. Јети башту јеткерлү Желбеген уйуктай берерде, онын ай-болот малтазын алдындагызынан артык мокорто соголо, ойто ло көл дөөн чачты. Көстөрүн ойто ло чыт эттире јелимдеп салды. «Эмди арга-сүменди бойын тап» деп айдала, јалан јаар мантай берди.

Желбеген теректин төзинде сагыжы јеткенче уйуктайла, белен этти јиирге тура јүгүрзе, не де көрүнбейт. База ла чилекейле көстөрүн јибидип арчыйла көрзө, Түлкү де, малтазы да јок. Онон сагалыла көлди шүүп, малтазын таап алды. Ойто ло ташка јыжып курчыдала, озогызынан тын ачуурканып, темир теректи амыраш јогынан кезе берди. Булуттар карарып, соок салкын согуп баштады. Темир теректин јалбырактары, оору улус чылап, араайынан онтожып, калбандажа берди. Өлүм келип јатканын Ундычан билип, санааркап отурды. Желбеген дезе терек төзинде карсылдада каткырат, изү кан ичерим деп сүүнет. Уулчак тенерини ајыктаза, кара булуттардын јаныла кастар учуп бараттылар. Уулчак олорго кыйгырды:

– Кайран менин кастарым, бир айбымды уксаар! Үч тайгылыма барып айтсаар: мени бу түбектен айрызын. Олор келбезе, Желбеген мени јип салар!

– Сенин ийттеринди бедиреер бисте өй јок – дежеле, кастар анан ары уча бердилер.

Уулчак анан артык санааркай берди. Тенериде булуттар койылып, салкын тын согуп турды. Бир канча өйдөн Көктөш деп кичинек кушкаш учуп келди. Ундычан ойто ло јайнап сурады:

– Кару Көктөжим! Мени аргадазын деп, ийттериме барып айтсаң! Желбеген мени жиирге жазанып алды!

– Э-э, «Кыстатканда, кылдан тудунар» дегени чын болтыр не! Айлымнын чөбрө-тозын картап турун деп, ташла шыбалайтан жогын ба! Эмди меге айбыланып турун ба? – деп, Көктөш арбанды.

Мыны уккан уулчак өксөп ыйлай берерде, Көктөш ого килеп айтты:

– Баргайым. Же сенин ийттерин мени жип салар болор деп жалтанадым.

– Мен сенин канаттарына бичип саларым. Олор үргенче келзе, сен коркыба, алдына түжеле, канаттарыңды талбайтып ий.

Чындап та, Көктөш ийттерге једип келерде, олор оны тударга, «ап, ап!» дејип, удура чурадылар. Кушкаш уулчактын айтканыла, канаттарын талбайтып ийерде, ийттер керектин аайын ондоп, Көктөштин кийнинен мантадылар.

Көктөш олорго јолды көргүзет, ийттердин табыжы тенериде јаныланат. Желбеген олордын келип јатканын сезеле, ай-болот малтазын тудунганча, көл дөөн калып ийди. Уулчак тайгылдарына Желбеген кайда јажынганын айдып берди. «Кызыл кан чыкса, бистин каныс болор, кара кан чыкса, Желбегеннин каны болор» деп ийттер айдала, көлгө калып ийгиледи.

Көл, кайнаган казан чылап, борлой берди. Онызы Желбеген ле ийттер согушканы болды. Кенетийин көлдө кара кан көрүнди, уулчак каткыра берди. Узак јокто кызыл кан көрүнди, Ундычан ыйлай берди. Удаган јокто ийттер көлдөн чыктылар. Бир ийттин колын Желбеген шыркалап салтыр, ол базып болбой турды. Уулчак ийдин теректин төзине салала, Желбеген јиген аттын куу сөөгин алдына чокты. Эки күннин бажында атту келеле, оны апараачы болды. Арга јокто эки ийдин ээчидип, јана берди.

Эки күн өтти, Ундычан келбеди. Тайгылдын шыркалу колы сыстайт. Курсак табып жиир дезе, базып болбос. Колынын сызына чыдабай, тенери јаар көрөлө улып, көстөринин јажын тоолодот.

Уулчак анайда ла најызына келбей, оны ундып салды. Тайгыл улый-улуй келеле, јерлик ийт боло берди. Колын јалап, чилекейиле јазып алды.

Анайып ийт кижинен чөкөнөлө, онын јүзин көрбөскө, арка-таш јаар јүре берген. Онон ло бери ол јерлик ийт бөрү болуп, улуска түбек јетирер болды. Ийттер кижиге болужар учун, оларды да көрбөс болды.

ЈЫЛАН

Зодо Алтайда сүрекей јаан, неге де тойбос Јутпа деп тынду жүрген. Онын куйругында, табаштарында корон болгон. Коронду табаштарыла ол тынар тындуны өлтүре согуп, жип жүретен. Јутпа бастыра ан-куштарды жип барадарда, «Јерде жүрүм өчөргө јетти» деген комудал Кудайга јеткен. Јутпаны тонгырарга, Ай-Бырман јерге јаан соок түжүрген. Андар ичегендерине, өлөн-чөптин алдына кирип аргаданган. Јаан Јутпа кайда да батпаган учун, соокко тонгып, үжүп калган. Ол үжүген Јутпанын эдиканын бастыра ан-куш үзе тартып јиген, жүк ле куйругына ла табаштарына тийгилебеген. Олордын ортозынан јаныс ла Јылан Јутпанын коронду куйругын тиштеп, «Менен кижип коркып жүрзин» деген.

Јылан тон Јутпанын коронду куйругын јийле, тоно берген. Онон улам јыландар, тоштый соок, кыймыктабас көстөрлү болуп калган.

ат ла чй

Алтайда Ат аказыла кожо Уй журтап јаткан болтыр. Ол тушта Уйдын туйгактары бұдүн болгон.

Бир катап олор саска келерде, колоскодо Мечин уйуктап јаткан. «Мечин ойто ло јерге јаан соок тўжўрер, тондок болор. Тайкылып, туйгактарыс чупчылар, ълѳннин сайгагы кејириске кадалар. Онон кыш ѳткѳнчѳ, кўчис чыкканча, карды чапчырыс. Онын учун Мечинди колоского кептей базаак. Ол јок болзо, кыш тўшпес» деп, олор чўрче ле сўмележип ийген. Оны кептей базарга, кажызынын кўчи једер деп шўўй бергиледи. Уй нени де айтпай сананат: «Ат Мечинди колоского кийдире басса, макка кирер. Јок, мен макка кирер учурлу». Ат «Мен базайын, мен сенен кўчтў» деп турганча, Уй онын сѳзин укпай, Мечиннин ўстине калыды. Мечин Уйдын туйгактарын јара соголо, он тѳрт башка оодылып, тенери ѳрѳ уча берди.

Мечиннин кийнинен олор узак кѳрўп тургулаган. «Э-э, аамай кѳлчин! Буттарынды кѳр, туйгактарын айрыланып калган. Тон кышкыда курсактанарга, кар чапчып болбозын. Эмди сени сыйным деп айтпазым» деп арбанала, Ат ойлой берген.

Онон ло бери каргандар айдыжатан: «Тенериде бызырайган Мечин деп јылдыс бар. Онын тоозы он тѳрт. Кыш келгенде, Мечин Айдын унаачызы*, јайгыда Кўннин унаачызы. Ол кыжыла Айдын соогын јууп алала, јайгыда оныла Кўннин изўзин айдап јўрет. Јайыла Кўннин изўзин јууйла, кышкыда Айдын соогын айдап јат».

*унаачы – элчи, болушчы

КҮЙ

Кой озогыда төрт көстү мал балтыр. Бир катап ол суу кечип жадала, балыктын бажын жара баскан. Балыкка килеп, ол ачу-ачу ыйлаган, санааркаган. Ыйлай-ыйлай келерде, төрт көзинин экүзи соолып калган.

Эмди көргөндө, койдын көстөрүнүн алдында ойдыктар бар. Соолгон көстөри ол болор.

ТӨӨНИНГ ЖАЗАДАРЫ

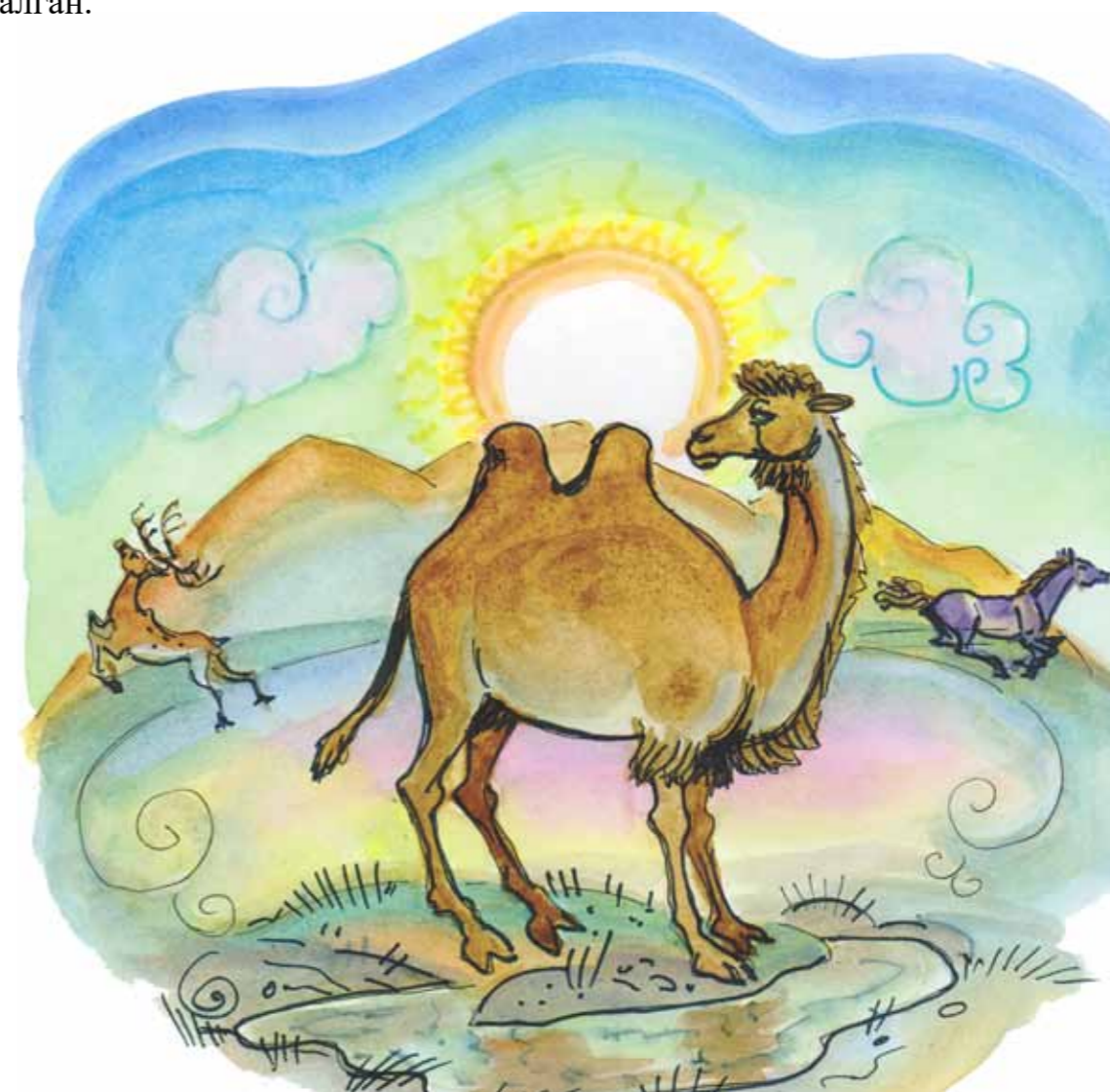
Тзо-озо өйлөрдө Төө канча айры мүүстү, узун койу куйрукту болгон. Бир катап Төө суу ичип жадарда, Сыгын базып келеле айткан: «Мүүзинди берзен, тойго барып келейин. Эртең ле экелип берерим». Анайып турганча, Ат келген, база ла сураган: «Жараш куйругунды берзен, тойго барып келейин. Эртең ле экелип берерим».

Төө өлтөгине Сыгынга мүүзин берген, жараш куйругун Атка берип ле ийген.

«Эртең ле экелерим» деген Сыгын жок ло жок. Куйрук экелеечи Ат та жок. Төө сакыган ла сакыган.

Эмди Төө суу ичкенде, катап-катап кайа көрөр. «Сыгын качан мүүзимди экелер, Ат качан жараш куйругымды экелер» деп, байла, аыктанат.

Эмдиге јетире Сыгын Төөгө мүүзин јандырбаган, Ат та куйругын јандыргалак. Анайып Төө чичке, чолтык куйрукту, мүүс јок, тоймок артып калган.

ТӨӨ КЕРЕТИНДЕ

Бир катап андар жуулыжып, бөөрөк үлешкен. Төө оройтыйла келерде, онын алатан жаан бөөрөгин озо келген Куча ала соктыр. Ого келишкен кичинек бөөрөкти көрөлө, Төө сүреен ачынган. «Мындый жаан меге мындый оогош бөөрөктү болорго, уят! Меге жаан бөөрөк керек! Мындый бөөрөк керек жок» дейле, Төө туура мантаарда, Кудай онын кийинен ол бөөрөкти шыбалаган. Бөөрөк Төөгө жапшына берген.

Эмди көргөжин, төө малдын бөөрөги оогош, а кучаныйы жаан.

АТ ЛА ЖЫЛАН

Ат ла Жылан тенеринин јетинчи текпижи учун маргыштыр. Јетинчи текпишке чыгарга, сүреен чыдамкай болор керек. Ат турган јерине јети күн кыймыктабай, суу ичпей, отобой тура берген. Кулузынга јапшынган Жылан бежинчи күнде уйкузына мылырап, јерге антарылган.

Мөрөйди ойнодоло, «Мен сени качан да болзо, чагып јүрерим» деп, Жылан ачуурканып айткан. «Мен де сени туйгактарымла јаантайын балбара базып јүрерим» деп, Ат удур кекенген.

Эмди ле жылан атты чакканда, ат өлө берет. Аттын туйгагы жыланга тийгенде, ол до тын јок јада берер. Онын учун ат өштүзин көргөндө, балбара базарга албаданар. Жылан да атты чагарга карайлаар.

Кижиде дезе жыланнан коруланарга, жылкынын кылынан армакчы кадып алат. Арка-ташта конгондо, ол бойын эбиреде армакчыны салалза, жылан оны ажып болбос. Аттын камчызыла жыланды соксо, ол тын јок јада берер.

СЫГЫННЫҢ ТАРЫНЫЖЫ

Анчо андар жуулып, жайзан тудар деген жарды тайгада көөрөп жүрген алты айры мүүстү Сыгын угуп ийди. Жууннын некелтезиле, жайзан эн жараш чырайлу, бөкө, чыйрак болотон эмтир.

Тогус өзөктин белтиринде, тогус тайганын колтыгында коолоп аккан суунын жарадына, андар жуулган жерге, Сыгын једип келди. Күрен сыгыннын жаражын кайкажып, онон көстөрүн алып болбой, андар узак тургулады. Колы-буды чичкечек, түги жалтыркай, эки көзи мөлтүркей, алын тиштери кажайган алты айры мүүстү Сыгынга андар күйүне берген. Сыгын жараш көрүнерге, комыргайды сый баспай, корымды көчкөлөтпөй, чек-чек базат.

Көрзө, андар байбак мөштин төзинде эки јара одуланган эмтир. Јобошторы казырларына тын жууктабайт. Алты айры мүүстү күрен сыгын сергелен көстөриле ончолорын ајыктады, јыткыр кара тумчугыла јыткарды, көк чечектү өлөнгөн үзүп јиди.

Андардын ортозынан Айу араай өрө көдүрилеле айтты:

– Ма-аш, жараш дезе – жараш та, чыйрак дезе – чыйрак та. Ненин учун жуунга сондодын? Керек дезе сөм јетпес алтамду тунзүк Борсык та сенен озо келди. Ујат кайда?

– Борсык јети конок келген јерге мен јаныс күнге келдим – дейле, күрен Сыгын туура көрди.

Мыны уккан андар оосторын јаба туттылар. «Айу јайзаннан јалтанбас кайткан Сыгын болор?» дејип кайкаштылар.

– Күрен сыгын, јамы аларга келген болорын ба? Сени эмди ле көрөрдө – жараш, кышкыда бажын тонкыр, мойнын үзек* болуп калатан күлүк эмейин. Көрөргө дө јаман. Бис Айу өрөкөнди јайзанга тудуп алганыс, сен тегин јерге иженбей јан – деп, кызыл Түлкү Сыгынга айтты.

Күрен сыгын сүреен тын тарынды. Удура айдар сөс таппады, кара көстөрүнүн јажы төгүлди. Изү јашка көстөрүнүн алды коолдонып јарыла берди. Күүн-күч јок кайра басты.

Онон ло бери күрен Сыгыннын калдыгы* өбөкөзинин тарынган темдегин көстөрүнүн алдында алып жүргүлери.

*үзек – эмди ле сына бергедий чичке

*калдыгы – бала-барказы

ЭЛИКТИН КУЙРУГЫ НЕНИН УЧУН АК?

 бөгөн лө эмеген журтаган. Олордо бир көк уй болгон. Лиит тушта олор бой-бойына карузыжып, нактаң нак јаткан. Ийде-чактары чыгып карый береле, бой-бойын кыјырантып, кырмалажар боло берген.

Бир өлөн бүтпеген күйгек жылда олор көк уйын согумдап алдылар. Обөгөн этти ооктоп турала сананды: «Көк уйдын эдин јаныскан јизем, узак өйгө једер. Эмегеним кожо јизе, ого-бого јетпей, эт түгенип калар». Ол ло туш эмеени эт кайнадарга сууга барарда, обөгөн эжикти кўрчектеп алды.

– Бу канайып турун? Эжикти ачсан! – деп, эмеген некеди.

– Көк уй менин! Онын эдин мен јаныскан јиirim, – эрмен чилеп киркиреп, обөгөн айтты.

Эмеген эжикти тартып, эки конды. Обөөни эжикти ачпазын ондойло, чөкөнгөн бойы көслө көргөн јер јаар басты. Бараткажын, јолдо јымыртка јатты. Эмеген оны алала, карманына сукты. Онон ары баратса, јолдо ийне ле јылан јатты. Олорды да алалды. Јолын улалтып, ойто ло барып јатса, јолдо тоқпок јатты. Оны да јүктенди. Онон ары барза, јаан јараш айыл көрүнди. Айылга кирип келзе, чегендү кўп турды. Чегеннен тойо ичеле, айыл ээзин коркыдар деп, төжөккө ийнени кадады, јымыртканы изү кўлге көмди, јыланды кўптин бышкызына ороды, тоқпокты эжик бажына буулады. Бозогого сууны төгөлө, бойы јангыртык алдына јажынды. Узак та өй өтпөди, эпши кижки кирди. Ол тайга ээзи болгонын эмеген билди. Айыл ээзи танкызын камызарга, кўлди ары-бери булгады. Јымыртка «тарс» эдип јарылды. Ол чочыган бойынча, төжөккө отура түшти. Ийне јалмажына кадаларда, тура јүгүрди. Тоқынаарга, чеген ичейин дезе, бышкыда јылан шырқырайт. Айыл ээзи коркыйла, эжик јаар јүгүрди. Сууга тайкылала, эжикке согуларда, төбөзине тоқпок түшти. Айдары јок коркыган эпши айлын таштап сала берерде, эмеген јангыртык алдынан чыгып, бу јакшынак јуртта артып калды.

Тайга ээзи мыйгактарды ла керекшиндерди саап турган болтыр. Эмеген де олорды саап, чеген ичип, сарју-каймак јип, сайрап јатты. Бир кўн эмеген сананды: «Обөгөним канай јүрет не? Барып көрөдим». Ол курут-быштакты, куукта сарјуны койнына сугуп, апшыйагын көрөргө барды. Тўнүкке чыгала көрзө, обөөн уйдын эдин түгезе јийле, куу сөөктөрүн челдеп отурды. Эмеген тўнүктен бир болчок курут ла сарју түжүрди. Јок јерден келген курсакка апшыйак сүүнеле, «Берген кудай берип турзын, мен јип турайын» деп айдала, курут ла сарјуны јуда салды. Онон эмегени айылга кирип келеле, «Э-э, керик, кызыл эдин божоды ба, кызарбас маңдайын бу ба?» деди. «Јаманым ташта!» деп өгөөни јалынарда, эмееннин чугулы өдө берди.

Сүмелү карган эмеен обөөнин ээчиделе, айлына једип келди. Обөөн торозын тойдырарга, курсакты јип божобойт. Энирде эмеени андарын

саарга барарда, өгөөни кожо чеденге келди. «Сен мында јыду кейин божотпо. Андар јаман јытты алза, кача берер» деп, эмеени јакыды. Эмеген мыйгакты саарга отуларда ла, обөгөн јыду кейин божотты. Јыт алган андар чеденди ажыра калып, јер-башка маңташты. Эмеен арбана-арбана, керекшинди саарга отура берди. Обөгөни ойто ло јыду кейин божотты. Эликтер де јалан јаар маңтадылар. Эмеген ачу-коронго чыдабай, сүттү көнөгин эликтердин кийнинен чачты. Сүт олордын куйруктарына чачылды.

Онон ло бери эликтердин куйруктары ак болуп калган.

МАНЫ АГНЫН БАЛДАРЫ

Кумран өйлөрдө Алтайда Маны деп кайкамжык ан журтаптыр. Ол үргүлжик мөштий жаан болгон. Кырларга да чыгып, чөлдөргө дө тужүп, бойына түней бир де ан таппаган. Маны мынайып жүреле, карып баштаганын билбей де калды.

“Карыйла өлүп калзам, мени Алтайда кем де эске албас. Жердин үстінде жаан Маны жүрген деп, чүрчө ле ундып салгылаар. Бу мен кандый бир бала таап алган болзом” деп, ол сананып жүрер болды.

Та ас өй өткөн, та көп өй өткөн, же Маны уул бала тапты. Ол Киске болды. — Мындый кичү неме канайып менин уулым болгон? — деп, Маны кайкады.

Же Киске чыдап та келген болзо, андый ла кичинек анычак болуп артып калды. Андый да болзо, энезин төзөп, мыркырап кожондоор болды.

Экинчи чыккан уулы, Борсык, торт энезине жарабады. Түште Борсык айылдан бир де чыкпайтан, түнде бажын да өрө көдүрбей, жылдыстарды да, Айды да көрбөй, арка-ташла араайынан базып жүретен.

Үчинчиде тапканы Жеекен болды. Ол агаштын будагына калбактанарын сүүйтен. Бир катап будактан салынып, тамаштарына тура түжерде, тамаштары тыйрыя берген.

Төртинчи уулы, Шүлүзин, акаларынан жаан сөөк-тайакту болуп өсти.

Бөкө дө, чебер де, кулактарынын бажында торко чачактар буулап алгандый болды. Ол сүреен үркүнчек болгон. Уйуктап та жатканда, сескир кулактары кыймыктап жадатан.

Маны бежинчи уулды табала, Ирбис деп адады. Мынызы сүрекей чакту да, чыйрак та болгон. Көзи, энезинин көзи чилеп, суркурап туратан. Кылганы да, энезинин кылганы ошкош, торкодый жымжак болгон. Базыды база, энезинин базыдындый, жымжак болгон. Оборы акаларынан жаан да болзо, же Маны кире база да болбоды. Ол таштан ташка, куш чылап шунгып, сүреен бийик кырларда андайтан.

Алтынчыда тапканы Бар болды. Ол Күн чыгардан ала ойто батканча, кыймык та этпей, жем кетеп жадатан. Бар жаскы салкынды да өткөнүп билетен, сыгын чылап, эдип те ийер болгон. Сууда эжинерге, Манынан да коомой эмес; агашка чыгарга, Кискенен де артык; мантаза, Ирбис ле Шүлүзиннен чыйрак болды. Бу уулын энези узак аыктап көрди.

“Айса эмди тапканым, меге түней болордон маат жок” деп сананала, Маны Арсланды таап алды. Же бу жетинчи де уулы энезин уктап болбоды. Кемди төзөп, ол жаркын көстү болуп калганын Маны бойы да ондобойт. Арслан жаанан сайын там ла каткымчылу бүдүштенип баратты. Мойнына барбак түк өсти, куйругу торт ло шыйдам ошкош. Онын үнинен агаштар силкинип, кайа-таштар көчкөлөнүп туратан. Карындаштар ортодо ол эн ле жаан ла күчтү болгон. Же бу да уулын Маны энези ойногон кептү өлөнгө жыгып, булуттарга жетире көдүрип туратан.

“Былардын бирүзи де меге түней эмес — деп, жаан Маны кайкайтан, — же түней ле озор менин, мен чыгарган балдар. Өлө берзем, меге килеп ыйлажары да бар, өлбөй жүрзем, комудалымды угары да бар” деп сананатан.

Маны Кискени эрке сыймайла айтты:

— Уулчагым, ажанар күүним бар.

Киске озо баштап, бөрүк чилеп, болчойо берди, онон төрт санына керилип, колдорын женил таштап, ичкери мантады. Ол үч күн жанбады. Төртинчи күнде кичинек кушкаш тиштенип келди.

— Бу меге чайнам да болбос, — Маны күлүмзиренди. — Мыны бойын ла жи, балам.

Киске үч күн тапканыла ойноды. Кушкашта бир де канат, жун жок болуп жыланаштанган сонгында, жип ийди.

— Бери ук, уулым. Мындый кылык-жанынгла сеге ээн жышта жүрерге күч болор. Онын учун кижинин айлына бар. Бу кылыгын учун, ол сени азыраар — деп, Маны айтты.

Маны куучынын божодордо ло, Киске куйругун чычайта тудуп, качан да кайра бурылбаска, жыш-арканы таштап, мантай берди.

— Мен аштап турум, балам — деп, Маны Борсыкка айтты.

Онызы ыраак барбады. Янында жаткан таштын алдынан жыланды тудала, энезине экелди.

— Менин жанымнан жүр ары! Энеге жылан экелгенин учун, эр-жагына курт-конгысла, жыланла азыранып жүр — деп, Маны калжуурды.

Конжоорыла кортылдап, жерди тумчугыла түртүп, танды да адырбай, кыска будыла желгенче, кара жыштын түби жаар Борсык жүре берди. Кажу жерде элбек ичеген казала, кургак жалбырактардан төжөк жазап, кемле де айылдашпай, жаан туразында журтай берди.

— Мен курсак жиирге турум — деп, Маны Еекенге айтты.

Майчык бутту Еекен жети күнге чыгара жемзенди. Сегизинчи күн энезине

бөрүнүн жеминин арткан-калганын экелди.

— Же сенен күндүү сакыйтаны — торолоп өлгөніне келижер эмтир, Еекен, — Маны үшкүрди. — Сенин экелгенинди жизе, беш күнге күүни булгалар. Бала-баркан база жети-сегис күнге курсак бедиреп жүрер болзын. Тыштанарын олар билбезин, агашту кырда тенигилезин, жети күннен агашка селбектензин, аштайла, учураган ла немени жигилезин, качан да “тойдым” деп айдарын билбезин.

Еекен тыйрык буттарыла мөшти кучактай алды. Анан ла бери Маны оны көрбөгөн.

Төртинчизинде Шүлүзин андап барды. Мынызы саат та жүрбеди, эди сооголок эликти энезине жетирип келди.

— Сен — менин сүүген уулым, — Маны сүүнди. — Онын учун эптү өнгөлөөрине мен сени үредерим. Тырмактарынды ууштанып алала, жымжада бас. Анга өнгөлөзөн, буттарыннын алдында бир де будак сынбазын. Ол тушта кандый ла койу жышта неден де коркыбай журтаарын.

Тырмактарын ууштанып, жаш Шүлүзин энезине де билдирбей, ол ло түн арка-туу жаар мантай берди.

Бежинчизи, Ирбис, бийик ташка жангыс калыды, алын будыла туу текезин жыга сокты. Болот ошкош мүүстү теке тыныш та жок жада берди. Оны белине арта салала кайра келип жада, Ирбис чыйрак койонды тумчалай тутты. Эки анды жүктенгенче, энезине једип келди.

— Сен, Ирбис уулым, бийик жылымдарда, тирү неме ас чыгар таштарда жүр. Јердин текелери ле тыйрык мүүстү аркар-кочкорлор турлузы болгон жерде

јат. Олор сенин тамзыктап јийтен курсагын болзын.

Ирбис энезиле јакшылајала, айры-тейри кыйгырала, тууны кырлай мантай берди. Эмди ол жылым таштардын өзөгінде јадат.

Бардын барганын Маны көрбөй калган. Экелгени сурабаган сый болды. Ол анчыны өлтүре тудала экелерде, Маны айдары јок карыкты.

— Ой, уулым, сенин жүрегин кандый кату, санаа-укаан кандый тутак. Сен кижиле оштөшти

баштадын, онын каны теренде эр-жына јолдолды. Кулузын, койу камыш өскөн јерлерге бар, терендеги јолдорды кем де көрбөзін. Улус та, мал-аш та јок, јүк ле какај јуртайтан јерге бар. Јакшы јылда какајларла, эликтерле јемзен, јаман јылда бакалар ји. Бу кату јерде кижини сен озо көрзөн – сенин ырызын. Көзінди типилдетпей, чике көр. Кижини сени озо көрүп ийзе — онын ырызы, ол сени өлтүрбегенче токтобос – деп, энези ыйлап айтты.

Ачу ыйлап, өлө Бар түби јок састы көстөп, куу кыйгак камышту јер јаар сала берди.

— Эмди сен мени азыраарын — деп, Маны јетинчи уулына айтты.

Је Арслан көзін де ачпады. Самтак бажын кату тамажына салала, кере түжине уйуктады. Бозом энирде Арслан ойгонды. Эдинин соогы јайыларда, силкинип ийеле, ары-бери кыйгырып, өзөк төмөн мантай берди. Түнде аркада андаарын јаманзынып, ак јерге түжеле, тан атту кижини адыла кожо өлтүреле, энезине экелди.

Мыны көргөн энезинин санаазы арай ла болзо энделе бербеди.

— Калак, калак! — деп, Маны бажы-көзін тырмады. — Ой, кайран күчим, мындыј уулды не чыгардым!? Сен, јетинчи уул, эн ле калјузы эмтирин! Сен ачап та, бөкө дө. Менин Алтайымда јүрерим деп, качан да сананба!

Качан да корон соок кыш болбос, күстин өткүн салкыны сокпос јерлер јаар тайыл! Јажына изүзи чыкпас јерге јүрзен, кату, ачап јүрегін јымжаар болор бо?!

Маны деген кайкамјык ан шак онойдо јети уулын јер үстине таркаткан. Ол карыганча јаныскан јуртаган. Эмди онын јети уулы кажызы ла алдынан јүрүп, карындаштар болгонун сескилебейт те. Маны өлөр алдында балдарын айттырбаган да болзо, онын эземи ундылбаган: балдары јер-телекейде јайылган.

БИСТИН БИЧИГИС

Јебрен чактардан бери алтай улус бичикчи болгон эмтир. Је бир катап јөскө јерден калју черү Алтайга келип, коронду јууны баштаган. Кал өштү калык-јоннын јөөжөзін тоноп, карган-тижендерге де, бала-баркага да килебей, өлтүрерин өлтүрүп, тирү арткандарын кул эдерге, олјого айдаган.

Јуу-чактан арткан-калган үй улус балдарын, каргандарын, мал-ажын кичееп, јууга барган эрлерди сакып, тайга-ташта јажынып јаткан. Бу кату ла күч өйлөрдө кыш болзо, карга бастырып, јай болзо, јанмыр-јутка алдырып јүргөн улус, ас-мас јөөжөзін, бичик-билигин Күнге кургадар, эзинге сергидер деп, айылдын тыштына чыгарып салтыр. Је билбес аразынан түбек келер деп, олардын кемизи де сеспеген. Бир ле көргүлезе, уй олардын кургадып салган бичигин* јип салтыр...

Эмди уйды сойып, ичи-кардын арчып ийзегер, бистин ол көп кыптарлу бичигис көрүнип келер. Керек десе сүлтер танмалары да арчылбаган, јап-јарт көрүнип турар. Ол кайран бичигис уйдын кыптузы болуп калган эмтир.

**Бисте озодо “чырбагал-бичик”, “үзүк-бичик“ деген бичик-билик болгон.*

Такаа ла Күртүк

Зодо сегис кулаш жоон тыттын төзинде эжелү-сыйынду Такаа ла Күртүк деп сүреен жараш куштар журтаган. Бир күн жемзениш божордо, Күртүк тыттын кийнине барала, туырай берген, Такаа десе суу ичерге, тонмок суу жаар барган. Бу ла тушта күлүреген-калыраган абралу ат једип келген. Анда отурган эки кижинин бирүзи айтты:

– Бу жоон тытта эжелү-сыйынду Такаа ла Күртүк журтап јат деп уккам. Түнде келеле, карындажым, оморды тудуп аларыс.

– Оморды тудуп алып канайдарыс? – деп, карындажы аказынансурады.

– Такаа ла Күртүктин апагаш јымырткаларыла балдарысты азырарыс. Эттери де тамзык курсак болор. Јунынан јымжак төжөк-јастык эдерис. Эмди бараак, айла омор түнеп калза келерис.

Мынайда јөптөжөлө, карындаштар онон ары калырада јүре бергиледи.

Мыны уккан Күртүк тонмок сууга учуп келеле, манзаарып айтты:

– Калак ла калак, сыйным! Тойбос-канбас эки бутту кокымайдын куучынын уктым. Тургуза ла мынан качаак! Омор бисти айлына апарарга јат!

– Эје, слер, отко-сууга түшкен чилеп, јаантайын не јүгүредеер?! Кулак барда угала, куркун барда уча бербей. Кокымайдан коркып сандырабагар! – деп, Такаа эјезин токынатты.

Күртүк сыйнына айдып чөкөйлө, айлынан ырада јүре берген. Такаа јаныскан артала, уккур болорго, кулактарын арчыган, капшуун болорго, куркундарын талбыган. Јака јылдыс койыларда, төбөдө јылдыс көрүнерде, Такаа талбынала, чокыжын канадынын алдына сугуп, уйуктай берген. Удабады, агалу-ийиндү калырап-телиреп једип келген. Аказы өнөлөп келеле, такааны тудуп, таарына сугуп ийген. Такаа аайы-бажы јок калактап, эјезин адап кыйгырган, је ого кем де болушка келбеген.

Онон ло бери Такаа айылдын кужы боло берген. Күртүк күлүреп учуп, агаш аразында јүргенче. Эмди эжелү-сыйынду Такаа ла Күртүк бой-бойын таныбас.

ТЕНЕРИНИН ТЕКЕЗИ

Јут-жулакай күнде эмезе эниргери арка јерге барзаар, боро-чоокыр өндү, узун чокышту жаан эмес куш өлөнниң үстиле кайкалай учуп, «бий-бир, бий-бир» деп комыдап жүрер. Онон тенери жаар учала, кенейте «шыр-р-р-рау-у» деп табыштанып, сан төмөн шунуп ийер. Јерге арай ла јетпей, ойто ло сан өрө учуп, «тыбырак-тыбырак» деп үнденер.

Ол не куш? Онын адын билереер бе?

Ол Тенеринин Текези деп куш. Озогы улустың куучыныла болзо, Тенеринин Текези уйа тартып билбес. Төңөзөктин төзине чала-была уйа эделе, ого жүк ле төрт јымыртка туур. Онон улам бу куш өскө куштарга күйүнип, кородоп айдатан болтыр:

Бөднөнин балдары бөрүкке толо,
Талтардын балдары таарга толо,
А менин дезе жүк ле
Јылдан јылга төрт лө!
Калак ла калак, онызы да –
Јеек јыланнын јемиди,
Јутпа јыланнын азыгы!
Мындый жүрүм жүргенчем,
Мындый салым билгенчем,
Ташка түжүп јарылайын,
Мыска* түжүп өлөйин...

«Шыр-р-р-рау-у» деп, тенеринин түбинен јерге јетире шунуп келеле, ойто ло өрө учуп, «тыным керек, тыным керек, тыным керек!» деп калактай берер. Ол канайып та карыгып, комудап жүрзе, је өлөринен коркып жүретен көөркий болтыр

Онон улам алтай улус Тенеринин Текези деп кушка килеп, онын уйазын качан да чачпас. Уйазын мал тепсебезин, ан-куш чачпазын, јымырткаларын јутпа јылан јибезин деп, нек-сакла айландыра манайла*, чеберлеп жүретен јанду эмтир.

*мыс – тош

*манаар – чедендеер

Бөднө лө талтар

Бир катап жараш жайдын ичинде Талтар ла Бөднө деп куштар туштажып таныштыр.

– Сен кем? – деп, Талтар чынааркап, жаркыраак үниле сурады.

– Мен – Бөднө – деп, чочый берген куш чичкечек үниле айтты. – А слер кем эдеер?

– Мен – талбынып учар канатту, тартынып жүгүрер бутту Талтар. Мен жарады жок сууларды кечире учуп, жаказы жок жаландарды өткүрө жүгүрүп, эмеш те арыбай, Алтайга једип келедим – деп, Талтар мактанды.

– Мен де учуп ийер канатту, жүгүрер јерге жүгүрүп ийер бутту эдим – деп, Бөднө канаттарын јайа тудуп айтты.

– Айса маргыжаак па?

– Канай маргыжарыс?

Талтар эмеш сананып турала айтты:

– Бу ла кырланды өрө жүгүрүп жарыжаак. Кемибис акалаар эмеш. Јөп пө?

– Јөп – дейле, Бөднө чала јалтанып, Талтарга тендей туруп алды.

Онон «је» ле дейле жүгүрдилер. Кырланнын чике үстинде турган кайыннын төзине тен-тай једип, токтой түштилер. Талтар тыныжын эмеш серидип ийеле айтты:

– Эмди учуп маргыжаак, Бөднө!

– Маргышпай аа! – дейле, Бөднө эки канадын јайа тудуп, учарга белетенип алды.

«Је» ле дейле, сан төмөн учтылар. Ойто ло тен-тай учуп, јаан эмес састын жаказына түштилер. Талтар тынастап токтойло айтты:

– Күчис түп-түңей эmdir. Эмди канайда маргыжаак?

– Та, јаан аайынча, слер ле билер болбойоор.

Талтар ары-бери ајыктанып сурады:

– Сен кожондоп билерин бе, Бөднө?

– Јо-ок, бу јажыма јетире кожондоордон болгой, үнимди ченеп те көрбөгөм. Слер кожончы болбойоор. Үнеер жаркыраак болтыр не.

– Кожондозо, кожондоп то ийбей аа. Коо үним бар, је кожоннын сөстөрүн билбезим – деп, Талтар јартын айтты.

– Андый болзо, энирге јетире улустын ба, ан-куштын ба үнин тындап, кандый бир кожон чүмдеп алаак. Кем үренип алар, ол јенер. Үренип болбой салза, маргаанды алдыртканы ол туру – деп, Бөднө айтты.

Таң атканча, эки најы тындаланып отурды. Төнөзөктин төзине јаалактанып алган Талтар тындаза, саста улустын үндери угулат:

«Тарт-тарт, уул! Бажынан тарт! Тарт-тарт, уул! Көксинен тарт!..» Ол түнде саска түшкен јабаны чыгара тартарга күжүренип јаткан улус деп,

Талтар кайдан билзин. Ол тыныжын кайра тартынала, «Тарт-тарт, бажын тарт! Тарт-тарт, көксин тарт!» деп, улусты өткөнип көрзө, јарагадый ошкош. Онон там ла көөрөп, кере ле түжине үни тунганча тартылдай берди.

Уйкучы Бөднө дезе јыраанын төзінде Күн өксөгөнчө, уйуктап калтыр. Ойгоноло көрзө, энелү-уулду одындап жүрген болтыр. «Эне-е, мени жүктенип алза-ан!» деп, уулчагы кынзып, баспай, јарбынып турат. Энези дезе балазын мекелеп, «Је бас, барак, балам» деп, колынан јединет.

Одындап жүрген келиннин «Бас, барак» деген сөстөри Бөднөнин көксине белен эбеле берген. «Бас, барак! Бас, барак!» деп, Бөднө келинди өткөнип ийерде, бу сөстөр ого сүреен јараган.

Ол ло өйдөн ала эмдиге јетире Талтар «Та-арт, та-арт!» деп кожондоп жүргенче. Бөднө «Бас, барак! Бас, барак!» деп, келинди өткөнип кожондойт.

КҮҮК

Зодон озо агалу-сыйынду эки өскүс бала жүрген. Ада-энези божоор алдында, уулына жакыган: «Көстин чогындый, көгүстин канындый, сок жангыс сыйынды чыдадып сал. Жаактуга айттырба, жарындуга соктырба!».

Күндер ээчий күндер өткөн, жылдар ээчий жылдар өткөн. Аказы андап-куштап, сыйнын аштатпай-суузатпай, азырап жүрген.

Уулчак эр кемине жеделе, айыл-журт тудуп, амыр-энчү журтай берген. Же сыйны аказынын эжигинде, кул кептү, кыйын-шырада жүрер боло берди. Агазы үйинин кылыгына жайылып, сыйнына ажару да этпей барган.

Бир соок кышта агазы андап-куштап барала, кайра бурылбады. Өскүс кыс ийне үдинен күн көрөт, ийт айагынан аш ичет. Кыс жаскы жылуны жетирип алала, аказын бедиреер деп шүүди. Же женези онын санаазын билген чилеп, үйден чыгарбай иштедер, согор болды. Бир күн женези атыланып, кыстын үстине чурап келерде, көөркий күүк болуп кубулала, түнүк жаар болды. Женези онын будынан сооро тудуп, келтей өдүгин ушта тартты.

Кыс-күүк учуп, арка-тууны керип жүреле, аказынын сөөгин как агаштын төзинен таап алды. Күүк будакка отурала, калактап-ыйлап отурганча, как агаштын бүри жайылды, же агазы турбады.

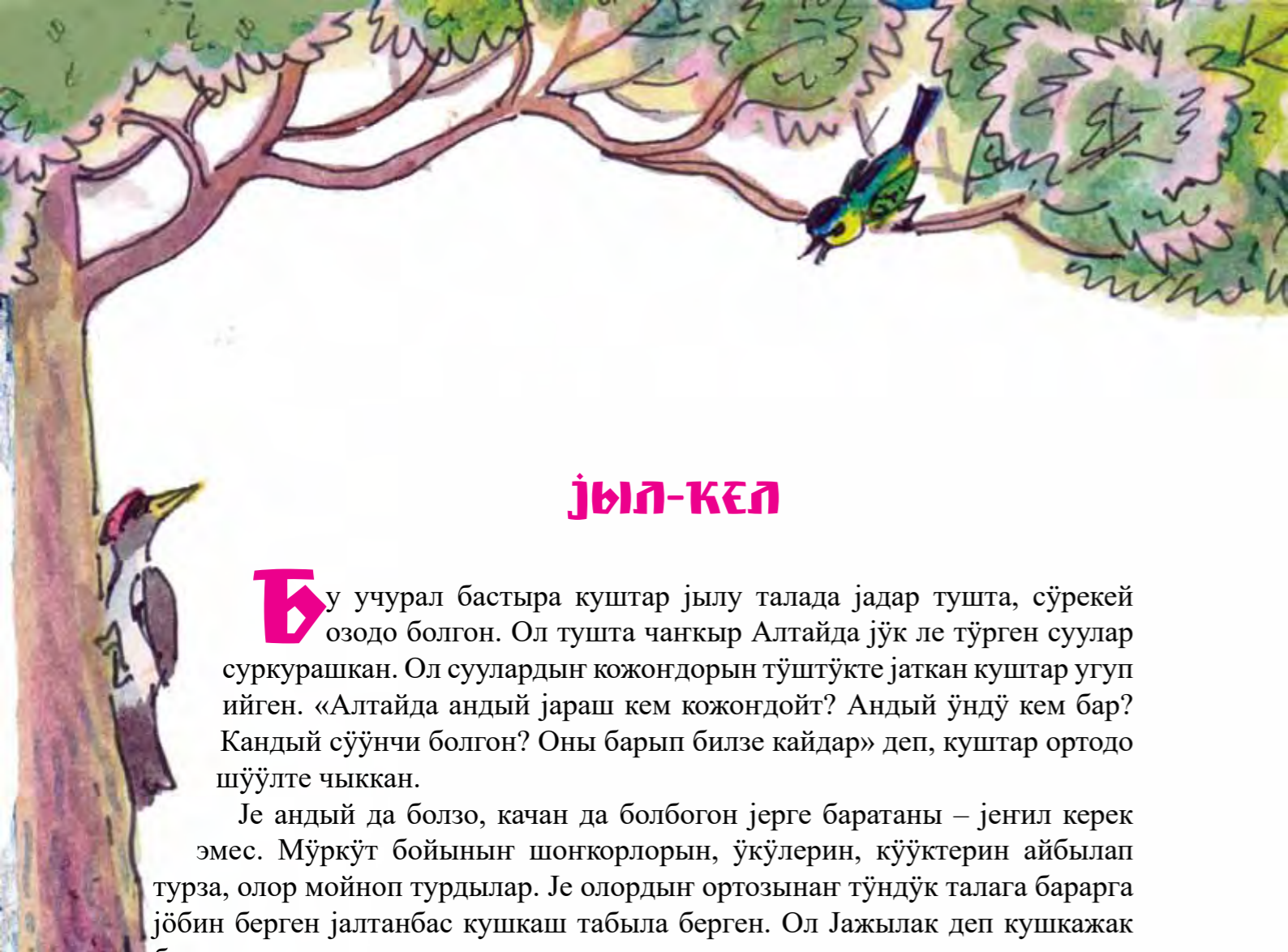
Онон ло бери күүк «Как сөөк, как сөөк! Как агаш, как агаш!» деп калактап, как агаштан бүр жайылтат, кара жерден өлөн өскүрет. Онын өдүк жок буды ак өндү, өдүктүзи кара өндү болуп калды.

Зо-озо чакта, отурган улус жок тушта, эрте-эрте чакта, эмдиги улус жок тушта, жажыл жараш Алтайда куштардын кааны болгон Кан-Кереде куштарын жуунга жууган эмтир.

Жуунга жангыс ла Күүк келбеген. Не келбеген дезе, ол уйа тартып, жымыртка салган эмтир. Ол күн жаан учурлу байрам болгон. Онын чүм-жангыла, кыс бала чачын тарабас, куркунду куш уйа тартпас.

Ширееде отурган каан канду көзиле айландыра көрүп, күчтү канадын өрө көдүрип жарлаган: «Күүк менин сөзимди сөссинбей, жакылтамды бүдүрбей, мени тообой, жаан байрамды неге де бодобой, мындый жастыра кылык кылынган учун, мен оны жаргылап жадым. Күүк бу күннен ары узун агаш бажына уйа тартып конбозын, жылулап салган уйага жымыртказын салбазын, бала-барка азырабай, салдым-бош жүрер болзын».

Ол ло күннен ала Күүк көөркий уйа да тартпай барган, бала да азырабас болгон. Арга жокто кара-чоокыр куштын уйазына жымыртказын салат. Ол күүктин жымыртказын уйазында базып, балазын чыдадып салат.

ЈЫЛ-КЕЛ

Бу учурал бастыра куштар жылу талада жадар тушта, сүрекей озо до болгон. Ол тушта чанкыр Алтайда жүк ле түрген суулар суркурашкан. Ол суулардын кожондорун түштүктө жаткан куштар угуп ийген. «Алтайда андый жараш кем кожондойт? Андый үндү кем бар? Кандый сүүнчи болгон? Оны барып билзе кайдар» деп, куштар ортодо шүүлте чыккан.

Je андый да болзо, качан да болбогон жерге баратаны – женил керек эмес. Мүркүт бойынын шонкорлорун, үкүлерин, күүктерин айбылап турза, олар мойноп турдылар. Je олардын ортозынан түндүк талага барарга жөбин берген жалтанбас кушкаш табыла берген. Ол Жажылак деп кушкажак болды.

«Керде-марда ол жакшы тала болзо, түрген-түкей кайра келеле, ончо куштарга жол баштаарын!» деп, Мүркүт жакарды.

Жажылак канадын түзедип, калырт эдип уча берди. Ол түнди түн дебей, түшти түш дебей, амыры жогынан узун жолды өдүп турат. Учунда бүүрел-бүүрел кырлу Алтай көрүнүп келди. Алтай ого кубакай-кызыл деп көрүнди. Жажылак тенериден жерге жабызап келеле, кызыл торкодый, чүмдү маралга отурды. Орөги кара-көк булуттан, кубал ошкош, жалбак кар айланып-айланып, жерге түжет. Je маралдын чечеги алдырышпай, күн тоозына жаранат. Онын барбак, кубакай-кызыл чечектери өткүрө Күн де көрүнбейт.

Жажылак марал бажынан төмөн көрди. Алтай чечектерге бүркелип калганын ол жагы ла ондоды. Ак, сары, көк чечектер, айунын балдарынды, үрпейишкен тургулады. Кушкажак ажанып аларга, жерге түшти. Ак кардын үстинде былтыр түшкен бир чарак ла кургап калган жиилек жатты. Жуугында чойлошкон койрындап-мыйрындап жүрди.

Бу чөрчөктий жерге келеле, Жажылактын санаазы жениле берди, жүреги ойноп чыкты. Бери не келгенин, оны кем ийгенин ундып салды. Керек десе жымыртканан туулган-чыккан жерин де ундыды.

Кенетийин тенери карара берди. Жажылак ал-камык куштарды көрүп ийди.

Ончозынын алдында казыр Мүркүт учуп келетти. Жажылак оларды көрөлө, «Жыл кел! Жыл кел! Жай кел! Жай кел!» деп, тын кыйгырганын да билбей калды. Мүркүт десе канадын жайа тудуп, талбынбай да, онын чике үстинде кайып турат.

– Кайра не бурылбадын? Бисти не кычырбадын? – деген кату үн угулды.

– Улу Мүркүт, бир жаманым таштагар! Келзем, бу жер жети кат тошко бүркеткен жатты. Jетен булуттан кар жаады. Мен отурала, бар-жок күчимле жасты кычырып жадым. «Жыл кел! Жыл кел! Жай кел! Жай кел!» деген жайнулу сурагыма чыдашпай, жылу салкын сокты. «Жыл кел! Жыл кел! – Мен эмди ле кайра учарга жазанып турган болгом. – Жай кел! Жай кел!»

Мүркүт тыттын жоон будагына отурды. Эки канадын көдүреле, эбиреде аяктады. Көргөжин, күрт-карга бүркеткен кырлар тургулады, бүк-жаландарда кар жатты. А Жажылак «Жай кел! Жай кел!» деп, үнин де үспей кыйгырат ла. Онын кожоны угулган жерде кардын бели бүктелип, кайылып турат, кобылар сайын суулар коркыражат. «Je, буруунды таштап турум. Айтканыннын чынын-төгүнин эзенде көрөр турубыс. Чын болзо, адын Жажылак эмес, Жыл-Кел болор» деп, Мүркүт айтты.

Онон ло бери Жажылак бойынын төгүнин билдирбеске, куштардан озо «Жыл кел! Жыл кел! Жай кел! Жай кел!» деп кожондой берет. Оны угала, куштар айдыжат: «Бистин Жыл-Кел нажыбыс кожондоп баштады, бис те кожондожоолы!»

Чындап та, көрөр болзо, жаскыда Жыл-Келден озо кожондойтон кушкаш жок.

ТАЛТАР

Со чакта Алтайда карганадый малду, кара агаштый јонду Ак-Каан деп каан јуртап јаткан. Ол бир колында кылышту, экинчизинде аткак камчылуу јүретен. Камчызыла кижии соккондо, коронду јылан чаккандый болотон. Кара сагышту кааннан улустаң болгой, ан-куштын да јүреги чочыйтан.

Бир катап Ай-Каан јакшы одорлу, јуугында одын-суулу јерге көчөр деп, эл-јонын ла мал-ажын шакпыратты. Эки боро карчагазына айтты: «Эки күннин бажында Ай, тунјур чилеп, толуп келзе, менин тергемди салкыннан түрген эбирип, ончо куштарды бери јуугар. Көчөргө болушсын».

Эки боро карчага јакылтаны бүдүрерге, тенери түбине учуп чыгарда, каан эки кара тайгылына јакару берди: «Аккан суунан түрген мантап, јеримнин ончо андарын көчөргө болушсын деп, бери јуугар». Укканча да болбоды, эки кара тайгыл туш-башка мантады.

Ўч күннин бажында ан-куш јуулып, кааннын јуртын јаны јерге көчүрерге белен болды. Јаныс ла Талтар деген куш серүүн јыраада уйуктап артты.

Күн өнөлөп, бийиктеп чыгарда, Ай-Каан ак малын айдадып, јөөжөзин коштодып атанды.

Тал-түште Талтар изүге чыдашпай ойгонды. Кааннын јакарузы сагыжына кирерде, болчок јүреги борт этти. Ол коркыганына өлөннин ортозыла јайканып јүтүрерин ундып, кааннын јурты јаар түрген учуп барды. Је кааннын јурты болгон јерге једеле, там коркыды. Очок турган јерде соок күл јатты, мал турган јерде кургак тезек јатты, кижинин де, малдын да, ан-куштын да табыжы угулбады. «Күн көрбөйтөн турум. Казыр каан мени ак-јарыкка јүргүспес» деп, Талтар санааркады. «Каанга мүргүп, бу јаман кылыгымды таштазын деп сурайтан турум» деп сананала, көчкөн јурттын кийнинен Талтар учты. Онын кийнинде агын суулар, бийик туулар, терен көлдөр артып турды. Бир учы-кыйузы көрүнбес јаан саска једеле, улустын үнин угуп ийди. Көргөжин, кааннын бир кулуны саста бадалып калтыр. Эки кул оны чыгарып болбой, «Јалынан та-а-арт, та-а-арт! Куйругынан та-а-арт, та-а-арт!» деп кыйгырыжат. Талтар эки кулга болужайын дезе, ологро былчыдып саларынан јалтанып, јүк үниле «Јалынан та-а-арт, та-а-арт! Куйругынан та-а-арт, та-а-арт!» деп болушты.

Кенетийин тенери күркүреди, јаан сас силкинди, ак-боро атту Ай-Каан качан ок једип келген турды. Јүзи-бажы – кара чач, эки көзине кан чагылтыр. Кулдары јаар көрүп, күкүрт чилеп күркүреп турат. «Јаш кулунды чыгарып болбос не болгон јалкулар! Бажаарды кезип, будаарга саларым. Будаарды кезип, бажаарга саларым!» дейле, камчызыла талайып, көк тенерини јара сокты. Кичинек Талтардын јүреги арай болзо јарылбады. Эдер немезин

таппай, јыраанан јыраага јүтүрип, төнөзөктөн төнөзөккө секирип, «Јалынан та-а-арт, та-а-арт! Куйругынан та-а-арт, та-а-арт!» деп кыйгырат.

Кулдар кенетийин кулунды чыгара тартып алдылар. Кулун сүүнгенине текшилеп турала, канды табарарда, ол саска түже берди. Чочып калган Талтар төнөзөктин алдына јажынала, токтодынып болбой, «Та-а-арт, та-а-арт!» деп кыйгырат. Эки кул токто деп кизирезе де, ол токтободы.

Ол өйдөн бери Талтар јылу јерден јанып келгенде, јаантайын «Та-а-арт, та-а-арт!» деп кыйгырып јүрет. Ол, байла, саска бадалган кулунды чыгарарга болужып турум деп сананат ошкош. Улус дезе оны электеп, эмди де «Тарт, тарт, тенек. Күчин јеткенче ле тарт!» деп айдыжат.

МҮРКҮТ ЛЕ ҮКҮ

Тозо, озо чактарда Мүркүт ле Үкү жолыгып, кемнин көзи курч деп билерге, маргаан эткен. Олор биригеле, ак аястын түбине айланып чыктылар, жер үстин аяктап көрдилер. Көргөжин, өзөктө та не де карарат. Мүркүт сурады:

- Бу не?
- Ол куйругын сүүртеген өркө.
- Жок, бу абра жеккен атту кижиге – деп, Мүркүт айтты.

Жерге жууктайла көргүлезе, чын ла, абрада кижиге жортып баратты. Онойып Мүркүт маргаанда жеңди.

- Айла түнде көрөөк – деп Үкү айдарда, Мүркүт жөпсинди.

Ай-карануй түн кире берерде, экү ойто ло тенери түбине чыктылар. Көргүлезе, жерде эки неме карарат. Мүркүт көрүп-көрүп, чат ла танып болбоды.

- Ол балазын ээчиткен ан – деп, Үкү айтты.

Жерге түшкүлезе, чындап та, бу балазын ээчиткен ан эмтир.

Онон ло бери Үкү түнде жүрер болуп калды, Мүркүт дезе түште ле учар болды.

ЖЕБЕЛЕК

Алдында Алтайда тогузон башту Жебелек деп эмеген жаткан эмтир. Бир күн ол «Жажым менин једип калды, ойим менин өдүп калды, сөөгим салайын, сөзим арттырайын» дейле, ак койонго минип, тайга-ташка чыга берди. Тогузон бажы толголыжат, аайы-бажы јок кыйгырыжат, бойы «күлүр-күлүр» этире куу-чындайт.

Жебелек барып јат-кажын, алдынан тогузон башка күлүрештү Күртүк учуп чыкты. Онын күлүреген табыжынан Жебелек чочыйла јыгылды. Тогузон бажы тогус јара үзүлеле, тогус башка тоолоншты. Куды чыккан Күртүк баштарды јууй берди. Көрсө, баштар талымзырап, тыны чыгып, өлөрдин бери јанында эмтир. Күртүк баштардын кажызына ла бойынын тыныжынан берип, канадынын кату јунынан бирден јулуп берген. Күртүктин тыныжын баштар тартынала, сымда, такаа, торлоо, чай, агуна, улар, көкөлик, бөднө деп куштар боло берген.

Эмди ле олар Алтайыста күлүрежип учуп жүргүлейт. Күртүктин тогузон башка күлүрежи астаган, је андый да болзо, ол эмди де күлүреп учканча.

АЧАП ЧАЙ

Зары күс келерде, ончо куштар кара жыштын жаказына жулдылар. Не десе, жылу жерге барар ой жеткен. Олор жети күннин туркунына кыйгырыжып, «Ончозы мында ба? База кемизи келбеген?» дежип, бойбойын жууп турдылар. Мынайда жоктожып келерде, жаныс Чай жок болды. Мүркүт жаш Күртүкке Чайды эжелзин деп жакыды. Күртүк канадыла сыгырып, койу мөштөрлү өзөккө једип келди. Көргөжин, Чай мөштин төзинде түшкүн тобого терип, оны сайлап, јыргап јаткан болтыр.

– Күндүлү Чай, слерди јетинчи күн сакып јадыс. Јылу жерге атанар ой жеткен – деп, Күртүк айтты.

– Је-је, тегин жерге балыраба. Јылу јер јаар учарга мендеш јок. Мындагы кузуктын көбин көр. Мындый көп курсакты канай таштайтан.

Күртүк ойто кара жыштын жаказына једеле айтты:

– Чай кузук чертип отуры. Бисле кожо учарга, мендеп турганы јок.

Экинчизинде Мүркүт Чайга түрген учушту Карчаганы ийди. Карчага јаан жышка једеле, тенери түбинен көрөр болзо, Чай жоон мөштин төзинде кузук чертип, чокыжын тазырадып-кыјырадып отуры.

– Ой, Чай, жылу жерге барар ой жеткен! – деп, Карчага айтты.

– Болор, болор, калас мендебегер! – Чай кыјырап чыкты. – Сондобозыс. Узак јорыкка баргалакта, эмеш ажанып албай.

Адакы учында Мүркүт чугулдана, куштарды баштап, жылу јерди көстөп учты. Чай десе кузукты база јети күн чертти. Сегизинчи күнде јаан үшкүреле, чокыжын канадыла арчыды. «Јок, ончо кузукты јиирге, күч јетпес. Тийиндерге арттырбаганча болбос» деп, Чай бойына айтты.

Чай кара жыштын жаказына учуп келзе, мөштөрдин бүрлери ончо јерге төгүлип калтыр. Будактар куу шыйдам бололо, эзинге сыгырыжат. Не болгон десе, түмен куш Чайды сакып турала, мөштөрдин ийнелерин јип салган болтыр. Агаштардын төзин көргөжин, апагаш кар жаап салгандый. Онызы не десе, он төрт күннин туркунына куштар Чайды сакып турала бийтенип, јундарын төккөн эмтир.

Эн жышты көрөлө, Чай ачу-корон ыйлады, чокыжыла кыјыратты.

Ол төгүлген изү јаштан улам, Чайдын көзи эбиреде кызарып калган. Онон ло бери Чай кызыл көстү јүргенче. Јылу жерге де барбай, Алтайда ла артып калат.

САНЫСКАН

Бир катап канатту куштар жуулыжып, Алтын-Тонгысты жайзан эдип туттылар. Жайзан бололо, Алтын-Тонгыс мызылдап турар куйругын жайа тутты, бөрүгине алтын чачак такты. «Жайзан болгон адында айыл-журтту, үйлү болор учурлу» дежип, куштар ого эмеен табар деп шүүштилер. Торлооны да, Таралды да, Жыл-Келди де Алтын-Тонгыс жаратпады. «Жыл-Кел кичинек, Торлоонун учужы коомой, Тарал өткүрө арык, Күүк кунукчыл кожондойт» деп жектеди. Ого жангыс ла шартылдууш үндү Сангыскан жараган. Ол ого шулмус, чыйрак деп билдирген.

Тойдын кийинде Алтын-Тонгыс кара-жажыл канадынан эки жунды жулала, Сангысканнын жардына ла куйругына кадап берди. Саат-маат болбоды, Сангыскан чүмдү жарангыш тагынган жайзаннын абакайы бололо, жакшыркай берди. Эки колына иш тутпай, жазалдарын, жарангыштарын катап-катап аяктап отурар болды. Канадын жайа тудуп, учуп жүрер кылык тапты. Айлынан эртен тура барар болзо, энир киргенде жанар кылыкту болды.

– Сен жаантайын кайдаар мендеп барадын, Сангыскан? – деп, Алтын-Тонгыс бир катап сурады.

– Күүнзеген ле жерге барадым.

Алтын-Тонгыс база нени де айтпады. Эртезинде, Сангыскан уйкунаг тургалакта, Алтын-Тонгыс жыраанын ортозына жажынала, үйин кетеди. Көргөжин, Сангыскан кара-жажыл жазалын аяктайла, канадын жайып, уча берди. Алтын-Тонгыс кийнинен ле барды.

Журт турган жерге озор озолу-сонду једип келдилер. Сангыскан сүрүл-чөп төгүп турган жерге түжеле, сөөкти челдей берди. «Сенде уят бар ба, јок по? Тургуза ла јан!» деп, Алтын-Тонгыс кыйгырды. Је Сангыскан кайра да көрбөй, чокып ла јат. Алтын-Тонгыс учуп келеле, сүүри чокыжыла Сангысканнын бажын тын чокып айтты: «Сүрүл јип жүрген бойын мынан ары менин үйим болбозын!».

ООгөөнине сүрдүрген Сангыскан балдарын мынайда үредетен: «Јангыс катап чокы, беш катап айландыра көр. Алтын-Тонгыс келеле, бажынды чокыыр».

Онон ло бери сангыскандар нек-сак тапса, бир катап чокыыр, онон кайра кылчас эдер. Экинчи катап чокыйла, эбире аяктап көрөр болуп калган. Алтын-Тонгыстын сыйга берген кара-жажыл канаттары эмди де Сангысканнын жардында ла куйругында артканча.

БОРОКУШКАШ

Тодон озо чакта Байбарак деп бай журтаган. Ак малы, чымалыдый, көп болгон. Кулдарынын тоозын Байбарак бойы да билбейтен. Ол ачап-сыйабына чыдашпай, эжигине келген ийтти өлтүрөтөн, айлына кирген жорыкчыны ат камчызыла чыбыктайган. Мал-ажын жайы-кыжы кабырган Кодырлу деп күдүчилү болгон. Кышкы карга бастырып, жайгы жанмырга өдүп, күннин изү чогына күйүп жүргөн күдүчи карыйла, катан сөөги божоп, чокту көзи артап, алтап базар күчи чыккан. Оны көрөлө, Байбарак айдыптыр:

– Менин журтымда иш этпей жүрерге болор. Кедери бар мынан!

– Мен кайдаар баратам? – деп, Кодырлу ыйлады. – Адагардын эжигине жүрүп өскөм. Ала-жаштан ак малаарды кабырдым. Карган меге килезеер!

– Сенле эрмектежер ой жок. Ак-жарык элбек, кайдаар барар күүнүн бар, оноор ло бар! – деп, бай кыйгырды.

Кодырлу апшыйак үйин јединеле, көс көргөн јерге сала берди. Айрылбас најызы – сары көстүктү кара ийт ачу-корон улыйла, оморды ээчий јелип ийди.

Эмеген ле өбөгөн бир карасунын јарадына јапаш тургузып, амыр-энчү журтай бердилер. Антыгарлу најызы – кара ийт андап, элик болзын ба, койон болзын ба экелип турат. Кезикте кызыл көстү чайды да экелетен.

Ийиктий айланып, айлар өтти, айулардый уур јылдар өтти. Кара ийт карып, анга көстөри јетпес, тумчугы јыт сеспес болды, буттары уурлай берди. «Үчүлебис торолоп өлөтөн конок келди» деп, Кодырлу өбөгөн кородоы.

Туулар јаскы чүмдү кийимиле кийинип, куштар дезе кожондожо берерде, бир борокушкаш учуп келеле, мөштин будагына отурып алды. Мөш алдында түрүле јаткан керсү кара ийтти көрөлө айтты:

– Сен, төрт бутту, неге кунуктын? Ан-кушка јетпей барган болзон, мен сеге болужарым.

– Санысканнан да коркып жүргөн бойын меге кандый болуш јетиретен эдин? – деп, керсү ийт кайкап сурады.

– Мен санысканнан коркыбай јадым – деп, борокушкаш айдала, јабыстагы будакка секирип түшти. – Ан-кушты јенил тударына сени үредерим. Сен тозуулда анды сакы, мен кырдын кийнине учала, табыш чыгарып агыртайын. Койондор коркыйла, үстине мантажып келер. Сен оморды кап ла тут.

– Је, көрөли – деп айдала, кара ийт койу јыраанын аразына кирди.

Борокушкаш чыйкылдап, канаттарыла талбып, койондорды үркүтти. Бир койон кара ийттин үстине ле чурады. Ийт оны тудала, каргандарга јетирер деп мантады. Бу өйдө Байбарак бай учар куштан түргөн јорыкту кара адына минген агаштын јаказыла јортып баратты. Койон тиштенип алган ийтти көрөлө, айу чылап огурды. «Менин андарымды коротсын деген јөпти сеге

кем берген?» деп айдала, ок-саадагын алып, ийтти атты. Торко өлөннин үстине јыгылып, кара ийт айтты:

– Борокушкаш најым, карган өбөгөн лө эмегенди ундыбай жүр...

– Сакып ал, Байбарак, најым учун өчти аларым! – деп кекенип, кучыйак ийттин үстинде учуп турды.

Байбарак борокушкаштын айтканын керекке албай, койонды канжаалайла, айлын көстөп жанды. Кулдары жууктап келеткен ээзин көрөлө, удура жүгүрдилер. Аттын чылбырын алып, чакыга бууладылар. Байды чебер аттан түжүрүп, колтыктап айлына кийдирдилер. Байбарак койон аткан болуп мактанып, «Адучы-Мерген сеге сый экелди» деп, эмегенине айтты.

Байбарак бай сүүген кара адын көрөргө, улам сайын чыгатан. Онын учун кулдар атты айылдан ыраак жок армакчылайтан. Кенетийин бир борокушкаш аттын бажына отуруп, мандайынын өңзүрөк жерин чокый берген. Кара ат бажын булгап, карайлап та турза, кушкаштан айрылып болбойт. Оны көрөлө, Байбарак ок-саадагын ала койды. Ат бажында отурган кучыйакты адарда, ол тенери түбине учуп чыкты, кара ат десе жал жастанып жыгылды. Байбарак жерди тебип, ончо куштарды жоюлтсын деп, кулдарына кыйгырды.

Байбарактын үйи өгөөнинен ачап болгон. Өлгөн атты көрөлө, канын агызып аларга, сагыжы энделгендий жүтүрди. Борокушкаш учуп келеле, эмееннин бөрүгине кадалып, төбөзүн чокый берди. «Бу кандый жаман кушкаш эди! Баалу бөрүгимди жырттып, жөнмөгүмди ойотон туру!» деп, эмеен калактады. Байбарак оны көрөлө, «Тенек кучыйак өлүмин бедиреп келди» деп айдала, ок саадагын тутты. Же саадактын огы эмееннин бажын, кузуктын сайын чылап, оодо атты. Борокушкаш ойто ло тенериге учуп чыкты.

Байбарак кородоп, өдүк-тонын жырттып чачты. Куу-жыланаш бойы көнкөрө жадала, огура берди. Борокушкаш Байбарактын арказына отурала, эки жардынын ортозын чокып, ийнедий тырмактарыла тырмай берди. Бай тоолонот, ачу-корон кыйгырат. Кучыйак десе онын арказын ойо чокыйла, анда жажынып калды. Байбарак оны тудуп та, жерге жаба былчып та болбойт. Жүгүришип келген кулдарына, көдөчилерине «Сары сапту курч бычагымды беригер» деп кыйгырды. Ол борокушкашка талайып, бар-жок күчиле сайды. Кара кан, суу чылап, ага берди...

Борокушкаш ойто ло тенери түбине учуп чыкты. Ол сүүнчилү чыйкылдап, Байбарактын одордо жүргөн койлорун Кодырлу өгөөнгө айдап экелди.

Оны көрөлө, карган Кодырлу омок айтты: «Өлөргө жүргөн бойымды сен тиргистин! Көксимнин өчкөн одын ойто камыстын, эрке кушкажым! Лакшыны сеге неле жетирейин? Нени берейин? Айлымнын түнүгине уя тартып, менле кожо журта!» Борокушкаш жөпсинип, каргандардын айлында ырысту журтап, көп балдар азыраган.

Онын калдыктары эмдиге жетире кижинин айлынын жабынтызында уя тартып жүргенче.

ТАЛАН-КЕЛЕН ЛЕ ТЕЛГЕН

Тир катап Талан-Келен ле Телген сары танда жайлуга көчүп жаткан журтты кем озо көрөр деп маргышкан. Мынайда жөптөжөлө, бозом энгир кире берерде, Телген айылдын жуугында өскөн агашка отуруп түнеди, Талан-Келен десе өркөнүн ичегенине кире конды.

Тан жарып ла келерде, Талан-Келен ичегеннен чыгып көрзө, айыл көчүп баратты. Телген десе агашта үргүлөп отурды. Талан-Келен ого тын сүүнеле, көчкөн айылды ээчий учуп, угулган ончо табыштарды өткөнгөн: күчүк чилеп үргөн, кой чылап маараган, жабага чылап киштеген, бала чылап ыйлаган.

Эмди уккажын, Талан-Келен оморды өткөнгөнчө.

Телген ойгонып келзе, айыл туку качан көчө берген. Ээн журтта жүк өскүс жабага кунукчылду киштеп турды. Телген кородогоньна оны өткөнди.

Онын учун ол жүк жабаганы өткөнүп жүрет.

КЕРИК БАКА

Житкек сары көлдө Бака журтаган. Бир катап ол айлынан чыгып, тегерик сары көлдөн ырады. Тебинип-тебинип, жемзеп барды. Тебинип-тебинип жүреле, жанар жолун таппай калды. Азып-тозып жүреле, жаан түбекке түшти – кызыл чымалынын жолуна учурады. Чымалылар макалу жымжак курсак табылды дежип, онын үстине сыралыжа берди. Ичи-кардын тиштей берди.

– О-ой! – деп, Бака ыйлады. – А-ай! Азып жүрген мени тиштеерге, аштап жүрген менин канымды соорорго, слерде бир кичү уйат бар ба, жок по?

Чымалыларга чындаптан уйатту боло берди. Ончолоры Бакага жабыс энчейип айттылар:

– Күндүлү Бака, слерди айлыска кычырып турубус, алама-шикирле күндүлеерис.

Бака жөпкө кирди. Курсак-тамак көп болды. Эрмек-куучын үзүлбес болды. Арып-чылаганына Бака уйуктай бергенин билбей де калды. Ойгонып келзе, Күн бийиктеп калтыр. Онон бир чымалыны айбылады:

– Баш болзын, көөркий! Бу тыттын бажына чыгала көрзөн, менин айлым кажы жанында болгодый.

Чымалы агашка чыгала айтты:

– Мынаар төмөн, күнбадышта, көл жалтырайт. Керек болзо, мен слерге чике барар жолды көргүзүп берейин.

– Ой, балам, сен кандый жакшы! – Бака сүреен сүүнди. – Бараалы, бараалы. Ичин сыстаганча сени азыраарым.

– Жо-ок. Мен жагыскан күндүледер күүним жок. Кече бис слерди ончобыс күндүледис. Күндүлеерге турган болзоор, ончобысты кычырыгар. Бис бирлик өмөлү-жөмөлү биледе жададыс. Тыштанганда да, иштегенде де жагыстан болорын билбейтенис.

Бака, арга жокто, ончо чымалыларды бойына кычырды. Ол, жалбак көк таштый, тебинип-тебинип, алдында баратты, чымалылар дезе онын кийнинен, карасу аккандый, чөйлип баргылады.

Көлгө жеделе, Бака айтты:

– Слер, күндүлдү айылчыларым, чүрче ле мында сакып алыгар. Мен барып, аш-курсакты, алама-шикирди белетезин деп, жакылта берейин.

Мынайда айдала, ол көл дөөн «чөп» эде калып ийди. Суунан жүк ак тосток көбүктер бортылдажа берди.

Чымалылар бир күн сакыды, экинчи де күн сакыды, же Баканан суру да жок... Жетинчи күнде эне чымалы курын кезе тартып курчанала, чугулданып айтты: «Же болор. Баканын курсагын сакып турала, торолоп өлөтөн турубус!»

Чымалылар курларын кезе тартынып, энезинин кийнинен айлы жаар чубашты.

Онон ло бери чымалылар ол кезе тартып курчанган курларын чечпей, бүгүнге жетире жүргүлери. Олор эмдиге жетире тойо ажангалак деп айдыжат.

ЈАРГНАТ

Зогы өйлөрдө Јарганат түште учуп жүрөтөн. Бир катап ого удур Карчага учуп келди.

– Э-эй, мен сени үч жылга чыгара бедиреп жадым – деди.

– А слер мени не бедирей бердеер? – деп, Јарганат сурады.

– Куштар каланын кажы жерде төлөп салган. Јаныс ла сен төлөбөдинг.

– Мен бе? – Јарганат кайкаачы болды. – Көрөрөрдө, мен куш эмитрим бе? – дейле, чычкан болуп чыркылдап, өлөңди аралай мантай берди.

– Чындап та, мынызы анга түней эмес пе – деп айдала, Карчага анан ары уча берди.

Калын өлөннинг төзиле, койу агаштын ортозыла, корум-ташты аралап, Јарганат мантап жүрөрдө, удур мөңүн түктү Түлкү келди.

– Јакшылыкту күүним, күндүлү көөркийегим! Мен сени јетинчи жыл бедиреп жүрүм – деди.

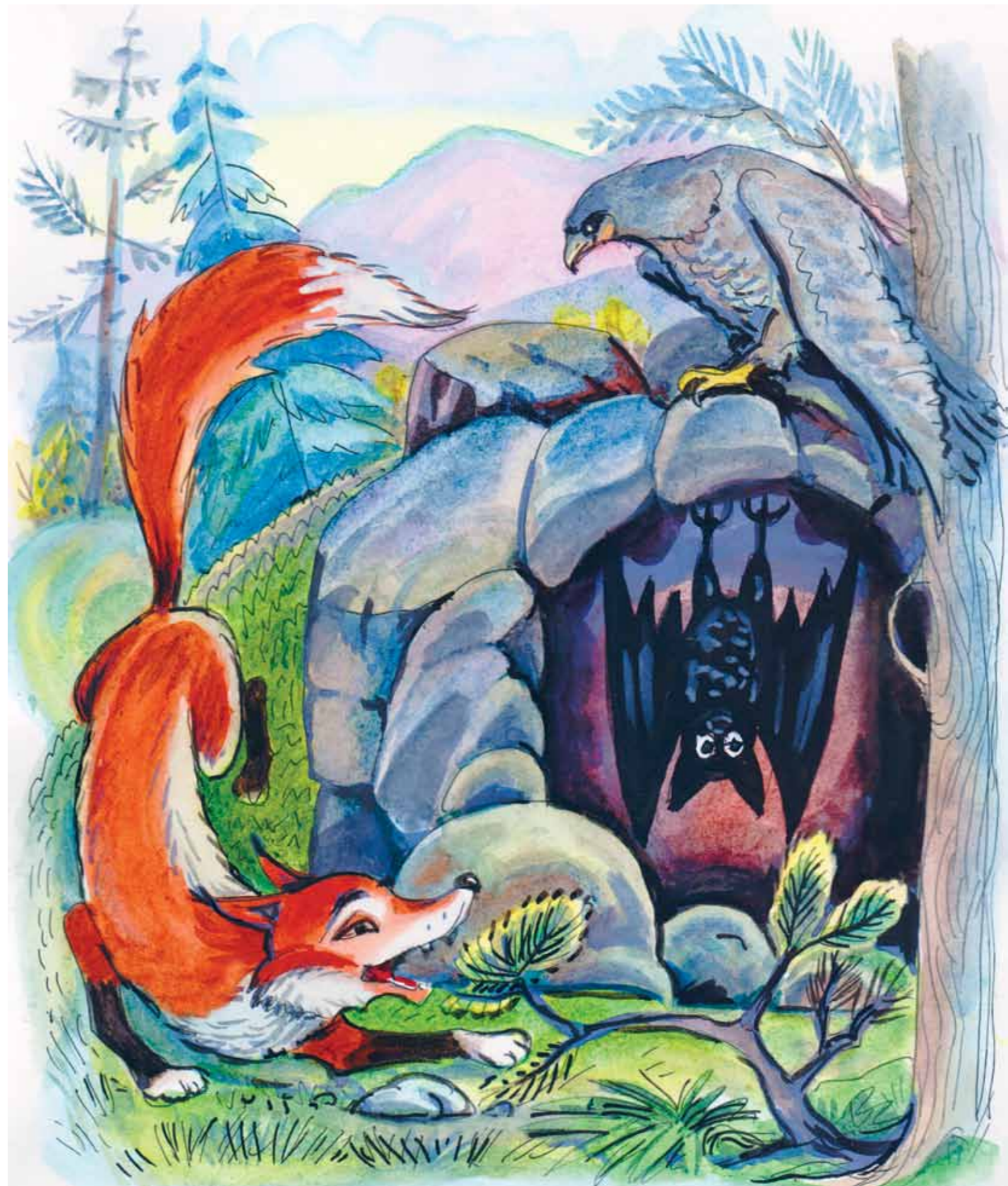
– Мени не бедиреп тураар?

– Ончо андардын каланын јууп алдым, јаныс сенен алынбады.

– Менен алынбады ба? – деп, Јарганат база ла кайкаачы болды. – Мени көрөрөрдө, ан эмитрим бе? – дейле, канадын јалбайтып, өрө кейге учуп чыкты.

– Мынызы, чындап та, куш турбай! – деп айдала, Түлкү анан ары мантай берди.

Ол ло өйдөн бери Јарганат Түлкүнен коркып, чек мантабас боло берди. Коркыганына буттары да кургап калды. Онын учун Јарганат бийик јарга канадын талбайта јапшырала, карануй киргенде учат. Түште учайын дезе, Карчаганаң коркот.

БӨКӨНӨК

Алтыгы ороондо Эрлик-Бий Бөкөнөкти жайайла, «Жер үстинде жүрген ончо тынар-тындунын канын соороло, кажызынын каны эн амтанду, айдып кел» деди.

Бөкөнөк жер үстине чыгала, бастыра тынар-тындунын канын соорып баштады. Эн учында Кижинин канын соорып отуарда, ол Бөкөнөкти тудуп алды.

– Сен ненин учун менин канымды соордын, шилемир? – деп, Киж сурады.

– Эрлик-Бийдин jakылтазыла соордым – деп, Бөкөнөк айтты. – Эн амтанду канду тындуны алтыгы орооннын Кудайы билер учурлу деген.

– Кандый тындунын каны эн амтанду эмтир?

– Эн ле амтанузы слердийи – деп, Бөкөнөк каруу берди.

Мыны угала, Киж Бөкөнөктин тилин үзе тартып ийди. Бөкөнөк ыйлай-ыйлай, кынылдап-кынылдап, алтыгы ороонго једип келерде, Эрлик-Бий сурады: «Je, Бөкөнөк, Айлу-Күндү Алтайда кандый тындунын каны эн амтанду эмтир?». Бөкөнөк нени де айдып болбой, жангыс ла «н-н-н-н» деп кынылдады.

Бөкөнөк эмдиге ле кижинин канын амтанду деп соорып, үзүги јоктон кынылдап жүрет.

**бөкөнөк – томонок*

АЛТЫН-КӨЛДИ АДАГАНЫ

Зогыда Алтын-Көлдү жакалай төөлөс укту улус јаткан. Ол көлди Алтын-Көл деп адаганы мындый дежет.

Чолушманда Чокул деп анчы јуртаган. Ол андап-куштап жүрле, ат бажынча алтын тапкан. Торо-ачана јылда «Ат бажынча алтынды аяк арбага алыгар» деп, Чокул айылдар керип, узак баскан. «Ачаналу јылда алтын аш болбос» дејип, ат бажынча алтынды аяк арбага алар киж чыкпаган. Аяк арба табылбаста, Чокул чөкөйлө, айлына јанып келген. Көргөжин, бала-барказы аш-курсактан торолойло, туку качан божогылап калтыр. Ачу-коронго бастырган Чокул көлдин јарадында тенкейген кайа-тууга чыгала, кородоп айдынган: «Ат бажынча алтын аяк арбага турбады. Арбага барбаган алтынды кайдар, көлгө чачадым». Анайып Чокул алтынды көлгө чачып ийген. Туу бажынан чачкан алтын түби терен көлгө «күп» эде түже берерде, Чокул айткан: «Алтын чачкан туу Алтын-Туу болзын, алтын түшкен көл Алтын-Көл деп адалзын».

Ол ло өйдөн бери алтай улус ол көлди Алтын-Көл деп адайт, кырды Алтын-Туу дежет.

АЛТЫН-КӨЛ КЕРЕТИНДЕ КЕП КУУЧЫН

Үстинен төмөн көргөндө, Алтайдын сүрлү жараш жалаңдарынын ла ак сүмерлеринин ортозында, бүктөлгөн үлдүгө түнөйлөш, Алтын-Көл кайалардын эдегинде кеен жайылган жадат. Жебрдене өбөкөлөрис бу көлди Төөлөс-Көл деп адап, оныла оморкоп, байлап жүрөтөн.

Ненин учун бу көлди Алтын-Көл, Төөлөс-Көл* деп калыгыс адаган?

Озогызын ойгортып, эскидезин эбиртип тура, Алтай-Кудайдан, агару Алтын-Көлдөн, байлу Алтын-Туу кырдан алкыш-быйан сурап, жаандардан укканымды төкпөй-чачпай, слерге жетирейин.

Алтайыста озо чактарда отурган бистер жок тушта, үргүлжик болгон Күн ле Айдын алдында, тил билишпес калык-жон журтаптыр. Элбек жалаңдарында түк танышпас мал отоптыр. Тенкейген тайгалары ан-кушла бай болтыр.

Бу агару жерди Теле-Каан башкарып, калыгына куйак болуп, амыр-энчү журтаптыр. Ол ак-чек санаалу, жалакай, неден де жалтанбас, же кажы ла кижиге бүдер, ончо немени аай алар кылык-жанду баатыр болгон.

Бу каан энчи болгон алтын үлдүзүн сүрекей тын баалаган. Куулгазын ийделү бу үлдү онын коручылы болуптыр. Теле-Кааннын төрөлине канду жуу киргенде, жаан ийде-күчтү өштү табарганда, ат-нерелү баатыр-каан үлдүзиле бир жанызга – бежен мун, эки жанызга, алтан мун өштүнинг бажы кезилетен. Онын учун өштү жуу-чакту Алтайга келеринен жалтанатан.

Теле-Каан Чөлчү деп жаражайга күүни једип, оны сөстөптир. Чөлчү – ары көрзө, Ай кеберлү, бери көрзө, Күн кеберлү айдары јок јараш келин. Теле-Каан ла Чөлчүни јер үстинин бежен кааны, алтай үстинин алтан кааны уткыырга келген. Олордын ойын-јыргалына келгендер јети күнге тойлойын деген бойлоры јетен күн өткөнин билбей калды, алты күнге тойлойын дегендери алтан күн јыргаганын ајарбай јүрди. Јаман кулдын кулагы талбайганча семиртир, арык ийттин куйругы чычайганча тойынтыр.

Айылчылардын ортозынан монгол Богдо-Каан бүдүш-чырайыла аныланган. Јобош, јалтанчак көрүжиле, југуй куучын-эрмегиле ол ончозына эптү көрүнген. Богдо-Кааннын јүрегинде, адарунын уйазындый күүлеген, јеткерлү санаа барын кем де сеспеген. Ол Теле-Кааннын ар-јөөжөзине, ат-нерезине күйүнгенине ичи ачып отурган. Алтын үлдүнин ээзи болорго умзанып, Чөлчү-жаражайды айрып алар кара амаду онын јүрегин бийлеген.

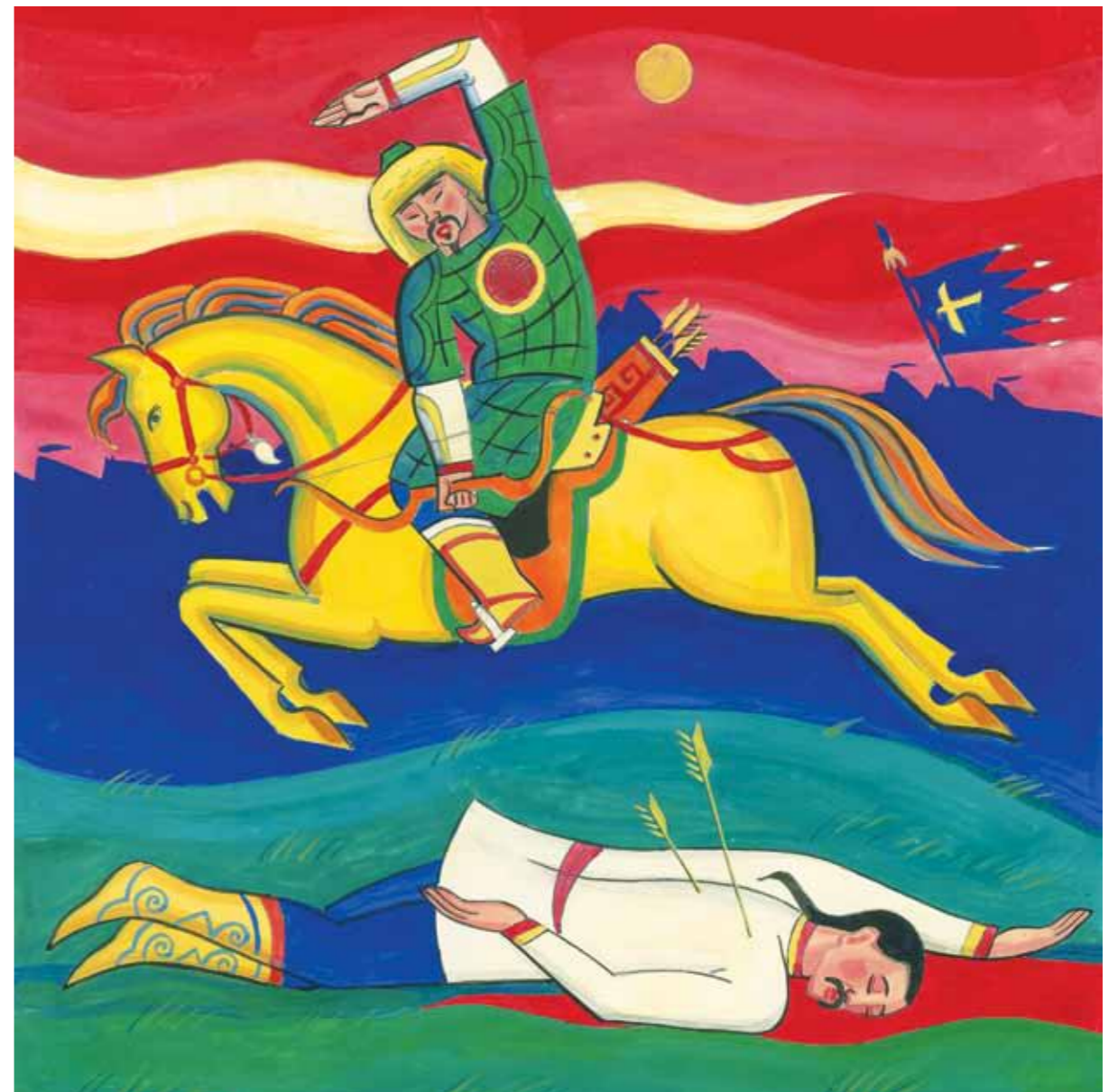
Јыргалдын кийнинде Ай тоолу катап јангырган, тоолу катап агаш бүрин солыган. Богдо-Кааннын канча түмен јуучылдары үлдүзүн шунуп, Алтайда турбай канайтты. Анча-мынча болбой јажыл јалаңдар карла бүркөлгөн, чанкыр суулар тошло јабылган. Кызыл туман Алтайды орой алган, кара туман кырларына јайылган.

Теле-Кааныс соогын тартынып, јуучыл јепселин ала койды, алтын үлдүзүн курына јаба тартты. Антыгарлу најызынын – јуучыл адынын бажына алтын

үйген сугат, јалан кептү ак токымды белине арта салат, куйушканды ла көндүргени эптей тудат. Эжиле јакшылажып, эрјинезине мине согот. Өштүге удура учурткан баатырыс камчы сыгырты тунгалакта, көскө көрүнбей калды.

Теле-Каан өштүлердин чике ортозына кийдире калып, куулгазын үлдү-коручылыла сол јаны дөөн јанып, бежен муннан монголдорды бүрткен, он јаны дөөн талайып, алтан муннан тонокчыларды кырган. Өштүлердин сөөк-тайагы бийик кырларла түнөйлөшкөн, каны элбек көлдий төгүлгөн. Богдо-Каан алтай јуучылдардын ийде-күчин кайкап, Теле-Кааннын бөкөзүн көрөлө коркып, канду жуу-согуштан бажы айланып, тизеге отура түжеле, јаманын таштазын деп јалынган. Теле-Каан өштүзинин колдорын темир кыңыла күлүп, буттарын чой илјирмеле кижендеп, олјого алган турды.

Алтай баатыр јенүлү јанып келгенине калыгы сүүнип, башчызын уткыйт. Чөлчү кыс бала тапкан деп сүүнчилү јетирүни айдып, көдөчилер каанды адынан түжүрет. Бу солун онын јүрегин кайылтып ийгенин кем де сеспеди.

Киленкей каан эжинин сөзине кирип, кысчагынын эземине учурлай, өштүнүн тынын кыйбай, жайымга божотты. Моңол каан Теле-Каанды «акабыс» деп адап, эленчикке најылажып жүрерге сөзүн берди. Ар-жөөжө ийип, качан да најызына жуу-согушту келбес деп чертенген...

Онон бери Алтайда агаш-таш тоолу катап бүрин солыган, Ай ойто ло тоолу катап жангырган. Мында жаткан калык-жон ак малын азырап, бала-барказын көптөдип, амыр-энчү жада берген. Теле-Каан ла Чөлчүде уул бала туулган. Жуук ла ыраак жерлерден айылчылар келип, жалакай каанды угын улалтар уулду болгоныла уткыган. Богдо-Каан да најызынан элчилер једе конгон. Моңол каан карамы жогынан баалу-чуулу сыйлар ийиптир. Бузулбас најылыгын керелеген айас, айылдап келзин деп кычыртыр.

Теле-Каан кычыруны алып, жол-жорыкка белетене берген. Атанар алдында Чөлчү өбөгөніне куулгазын үлдүни экелди. Бүдүнкей Теле-Каан «Өштүме эмес, најыма барып жадым» дейле, адына мине согуп, камчы сыгырты тунгалакта, моңол жерин көстөп, көрүнбей калды. Анча-мынча болбой, озолондыра сыйлу кош апарган нөкөр-баатырларына жаба једишти.

Чөлчү эжи жүрегінде сезимин жаба базып, алтын үлдүни јерине илди.

Теле-Кааннын ас-мас улузы толголо аккан толкулу терен суулар кечип, саргара јайылган чөлдөр өдүп, каскак ажуларлу тенкейген мөнкүлөр ажып, Богдо-Кааннын јер-алтайына жууктап келди. Је оморды најылар эмес, өштүлөр – Богдо-Кааннын кал черүзи уткыган.

Богдо-Каан сөзине турбаганын, төгүндөп салганын Теле-Каан көрүп, антыгарлу најыларыла калганчы жуу-согушка кирип, өлүмге удур баскан. Моңолдын, чымалыдый, кыймыраган черүзи Теле-Кааннын ас-мас улузын курчуга алып, килемји јогынан кырып турды.

Анайып өштүге ачык жүрегиле бүткен, жуу-јепсел албай айылдаар деген ээжини бүдүрген баатырыс јер түбинде јен јастанган.

Теле-Кааннын тыны кыйыларда ла, төрдөги алтын үлдү илүнен үзүлип, јерге кел түшкен. Үлдү јерди јара чабып, төмөн јолдоп барарда, каскак јар боло берген. Јаражай-Чөлчү кысчагыла кожо јардын кырында отура калган. Јалтанбас эжи ле јымжак жүректү адазы качан да кайра келбезин омор билип, ачу-корон ыйлашкан. Омордын көстөринин јажы токтоду јогынан агарда, јар толуп, көл боло берген. Теле-Кааннын эжи ле кысчагы шоркырууш, куучынчы суу болуп кубулган.

Бүгүнгү күнге јетире бу суунын шуулажы өштүнүн јеткерлүзин улуска эбелтет, ого килебейтенин керелейт.

Үч күннин туркунына, улус айдыжат, јангы көлди койу туман орогон, үч түн улай, каргандар эзедет, токтоду јоктон ургун јаш јааган. Буурыл Алтай агару коручылын, Теле-Каанды јоктоп сыктаган дежет.

Ол ло өйдө туунын эдегинде, эски айылда, карган өбөгөн лө эмеген јанмырдын токтоорын сакып, очоктын јанында отурган. Ол күн эрте танды

ойгозо, јаш баланын ыйы угулган. Каргандар көлгө келгежин, ташту јаратта толкула чебер чыгарылган кабай јатты. Ол кабайда Чөлчү ле Теле-Кааннын су-јаш уулчагы јаткан. Каргандар уулчакты эркеледип, чыдадып салган.

Теле-Кааннын уулы адазы учун өчти алган ба, јок по, бис билбезис. Је улустын айдыжыла болзо, бу уулчактан төөлөстөрдин угы улалып, онын бала-барказы бу көлди јакалай јуртай берген. Онон улам бу көл төөлөс сөөктү улуска ла Теле-Каанга учурлай, Төөлөс-Көл деп адалган. Көлдин түбинде Теле-Кааннын алтын үлдүзи јаткан учун, оны улус Алтын-Көл деп база айдыжат.

Бу кеп куучын биске, јалтанбас Теле-Кааннын јеен-баркыларына, кереес

болуп, жылбындууш өштүнүн төгүнчизин, жеткерлүзүн ле сөзине турбазын жаантайын эске алындырып, үйеден үйеге ундылбай улалзын.

Алтайдын ак мөнкүлү сүмерлеринин үстинен төмөн көргөндө, өткөн жылдарды бажынан ала эбиртип эзеткенде, бүктөлгөн үлдүгө түнөй Төөлөс-Көл агаш-таштын ортозында кижинин күүн-санаазын күйбүредип, жажытту жайылып жатсын.

**Төөлөс-Көл – калыктар ортозында көлисти эмди «Телецкое озеро» дежет. Орус тилге жууктада «төөлөс» деген сөсти «телёское – телецкое» деп айтканы болор.*

**Балдар, бу кеп куучынды такыптан жангырта айдып,
журукла төөлөс сөөктү Амыр Борисович Укачин кееркеткен.**

САРТАКПАЙ

Ийин суунун оозында Сартакпай баатыр журтаган. Кежегези онын урындык кату болгон. Ол андайла келгенде, жык толо арчымактарын Адучы-Мерген уулы аттан түжүретен. Оймок келди аннын-куштын эдинен, ак сүттөн тамзык курсак белетейтен. Же Сартакпай баатыр неге де сүүнбейтен. Ол түни-түжи таштарга кыстаткан суулардын ыйын угуп, санааркап жүргөн. Чакпынду суулар таштан ташка калып, кырларга табарып, суучактарга бөлинип, онтоп-калактап жадатан. Бу ый-сыгытты угуп болбой, Сартакпай Алтайдын сууларына Тошту тениске једетен јол жазаар деп шүүйле, Адучы уулына айтты:

- Сен, уулым, түштүктен јолды жазап кел, мен күнчыгыштан баштайын.

Адучы Кадын сууга јол жазаар деп, Үч-Сүмердин мөнкүзине чыкты. Адазы Жылу-Көл јаар ууланды.

Сартакпай Жылу-Көлгө једип, онын јарадына он соколын тургузала эбирте тартарда, сабарынын изиле Чолушман суу ага берген. Чолушманнын јолына учураган суулар ла суучактар, кутуктар ла карасулар сүүнчилү шоркыражып, кожонбыла ого кожулып турды.

Кенетийин Сартакпайга Кош-Агаштын кырларынан ый угулды. Ол сол колын чөйөлө, соколыла кырларды чийе тартарда, Башкуш сууга јол ачыла берген. Башкушты да кичинек суулар кабыра кучактанып, кожон-комытла ого кожулган. «Сол колымла база иштеп билетен турбайым - деп, Сартакпай сүүне берди. - Је сол колло јаан керекти эдерге јарабас» - дейле, Башкушты Көк-Баштын кырландары јаар эбиртип, Чолушман сууга кошты. Элбей берген Чолушманды Артыбаштын кайалары јаар бурыды. «Адучы удур келер керек. Бу кайда барды?» деп сананып отурганча, Карадас көндүре учуп бараатты. Сартакпай оны токтодоло айбылады:

- Адучы-Мергеннин ижи кандый кеминде эмтир, көрүп кел.

Карадас мойношпой, Үч-Сүмер тууга учуп келди. Кадын Үч-Сүмерден чыгала, күнбадыш јаар агып жатты. Карадас сууны ээчий учты ла. Көксуу-Оозына эмеш јетпей, Адучы-Мерген баатырды көрүп ийди. Ол Кадынды күнбадыш јаар ырада апарып жатты.

- Бу сен кайда бардын, Адучы-Мерген? Адан сени Артыбашта јарым түш сакып јат! - деп, Карадас кыйгырала, көргөнин Сартакпайга јетирерге уча берди.

Адучы-Мерген тургуза ла сууны күнчыгыш јаар бурыды.

- Улу баатырым, Адучы-Мерген Кадынды күнбадыш јаар апарып јадарда токтогтым. Ол Кадынды күнчыгыш јаар эбиртип ийди. Үч күннен мында болор.

- Сурагымды бүдүргенин учун, эр-жына тойу-ток жүрер эп-сүме айдып берейин. Курт бедиреп жер каспа, чымыл тударга агашла жорголобо. Тырмактарынла агашка кадалала, токулдадып айт: «Ток-ток! Сары торко тоноорды, кара кумдус бөрүгеерди кийигер! Караты-Каан тойына кычырып жат!» Курт-конгыс бойлоры чөбрөнин алдынан чыгып келер.

Карадас эмди де Сартакпайдын айткан сүмезиле азыранып жүрет.

Уулын сакып, Сартакпай соколын Артыбаш өзөккө үч күн тутты. Сабардын алдына суу жуулып, көл боло берген. Кийинде улус оны Алтын-Көл деп адаган.

Сартакпай көлдөн Бий сууны чыгарып апарарда, Адучы жүгүрип, Кадынды анан ары жединген. Адалу-уулду жолугушып, Бий ле Кадынды бириктирерде, Оп суу ага берген. Оп Алтайдын сууларын бойына кожуп, ыраак Тошту тенис жаар ууланган.

- Же, уулым, сен Кадынды түрген экелдин. Улуска мынан туза болор бо, оны көрөргө турум - деп, Сартакпай Кадынды өрө басты.

Адучы-Мерген тизези тырлажып, адазынын кийнинен барды. Адазы Чамал сууны алтайла, Согоонду-Тууга базып келеле, бүдүжи үреле берди:

- Коомой иштеген, уят, Адучы уулым. Улус сеге быйан айтпас.

- Ада, мен Согоонду-Тууны оодып болбодым. Арказын да чийе тартарга, күчим жетпеген.

Сартакпай темир саадагына үч кырлу жес согоонды тургузып адарда, туу жарыла берген. Туунын келтейи ол ло жеринде - Кадыннын үстинде тенкейип артты. Оодылган жаны Чамал суунын алды жанына түжеле, Бешпек деп карагайлу арал боло берген. Олордын ортозыла барган жолго улус эмдиге быйанду жүрет.

Адалу-уулду анан ары Кадынды өрө барадып көрзө, суу анданып, жаратты жемирет.

- Улус сууны ары-бери канай кечер? - деп, Сартакпай санааркай берди.

- Бу суунын чике тал-ортозы, күр тудатан эптирис - деп, адазы айдарда, арыганына жайканып турган Адучы унчукпады.

- Эмеш амырап ал, же уйуктаарым деп сананба. Менин ижимди тооп турган болзо, Оймок келдим база уйуктабазын - деп, Сартакпай уулына килеп айтты.

- Слер де арып калганаар не, ада - деп, уулы адазына киледи.

- Улу керек бүдүрип жаткан кижиге уйку келер учуры жок - дейле, Сартакпай жаан таштарды эдектене берди.

Карануй түн кирди, же Сартакпай ижин токтотподы. Кадын, эмдик аттый, туйлап жатты. Салкын агаштарды эниттет. Тенериде кара булуттар, ыш чылап чөйилип, бой-бойыла биригет. «Жалт» эткен жалкынды Сартакпай тудала, жойгоннын жарылган будагына илип салды. Онын жарыгына Сартакпай бир ташты экинчизине кадап, күрди бүдүрип бараатты. Ары жаратка жетире он беш

кулаш кире арттарда, күр жемириле берди. Сартакпай, айу чылап огырала, эдегинде таштарды төгөрдө, таштар күркүрөп, Чобы оозынан ала Эжиганга жетире тоолонды.

Бу күзүрттен Адучы ла Оймок ойгоно чарчады. Олор адазынан коркыйла, боро кастар болуп кубулып, Чуй сууны өрө уча бергиледи. Сартакпай олорды ташла шыбалаарда, таш учала, Курайдын чөлине барып түшкен. Ол таш эмди ле анда жадат.

Сок жагыскан арткан Сартакпай адына минеле, Ийин-Оозында айлына жанып келзе, айлы туку качан жемирилип калтыр. Айдары жок жаан кунукка чыдабай, Сартакпай ада-энезинин жерине сала берген.

ЫРЫС ҮЛЭШКЕНИ

Јердин үстінде сок жаңыс жаан ырыс болгон эмтир. Оны аларга, ончо тынар тынду јуултыр. Ончозынан озо Тоорчык айткан:

– Слердин ортогордон эн ле јараш мен кожондойдым, онын учун жаан ырыс менин болор.

– Јок, жаан ырыс меге келижер учурлу, ненин учун дезе, мен көп жарымаардын курсагы болодым – деп, Кой туруп чыккан.

– Мен сүреен јүгүрүк, ончогордон тын манду. Кан курсақту, казыр да болзом, тузам бар. Мен ол ырысты алар учурлу – деп, Бөрү јөпсинбеди.

– Мен Кудайга түйней. Мен ончо ан-куштын кааны. Мен ырысты алатам! – деп, Кижі кыйгырды.

– Мени Кудай јайаган. Онын учун ырыс менин болор – деп, Ат араай айтты.

– Мен ак сүдимле албаты-јонды азырайдым. Ырысты меге беригер – деп, Уй киришти.

Айу олорды угуп отурала, он колун өрө көдүрип айтты:

– Бараксандар, слер калас мууканбагар. Бир шүүлтеге келип болбой јадала, жаан ырысты канай алып јүрерге? Мен сананзам, жаан ырысты эн ле иштенкей тынду алар аргалу.

Бу ла тушта олордын јаныла је ле деген јүктенчиктү Чымалы өдүп баратты. Көргөжин, онын кожи бойынан он катапка жаан болды.

Тындулар Чымалынын чыдамкайын кайкап, ого тоомјызын көргүзип, баштарын јабыс энчейттилер.

– Жаан ырысты Чымалыга берер керек! – деген кыйгылар анан-мынан угулды.

– Је, Чымалы, жаан ырыс сеге келишти. Сен оны чеберлеп алып јүрерин деп, бис иженедис – деп, Айу ончозынын адынан айтты.

– Јок, жаан ырыс жаңыс ла менде болбос! Ол ончозында болзын – дейле, Чымалы ырысты ончо тынар тындуга теннен үледи.

Онон ло бери кижі де, ан-куш та, курт-конгыс та эштү јүрер, бала-барка азыраар болуп калган. Эштү јүрери, бала-барка азыраары – ол жаан ырыс!

САНЫК КЕРЕТИНДЕ

Кара-Кобы деп јерде тиштери, куулыдый, саргарган, баштары, куудый, агарган эки карганак јуртаган. Оббони, Эрмен таай, эптү куучындү, эрмеги ас кижн болгон. Эмеени, Типиден эјеке, тилин тутпас, калырууш эпши болгон. Олор ойнодып отулар балазы јок, тукуруп ийер ийди јок јаткан болтыр. Сарсу-сапка туттуруп, көзи боортып, көкси какталып калган кааза айылда кара очоктын јанында отургылады. Је карганактарда, көзинин чогындый, көксинин канындый, эки кара эчки болгон.

Бир күн эмеен-оббон кунукка алдырып ыйлашкан. «Бисти Кудай не јаман көрди? Мөнкүсти тудар балагыс јок болгондо, ээн чөлдө сөөгис артар, ээ јок айлыстын эски-саскызы чачыл калар!» деп комудашкан. Онойып отурганча, тышкартынан коркышту тын ый-сыгыт угулды. Каргандар чыгып көрзө, јуугында турган тыт јайканып, кижн ыйыла ыйлап, кижн тилиле тилденип турды. Онон канча күнге јуттады, ай-карануй тура берди. Ай өткөн кийнинде, тенери аясты, темир шыныртту каан күн тура берди. Көргөжин, тыттын ыйы агала, чагана-сангыс болуп јолдолып, Күнге кайылып, тамчылап турды.

Тыттын ыйы токтогондо, Типиден эмеен оорый берди, бойынын калагын калактай берди. Карануй түннин бойында кыс баланы таап алды. Карган эмеен манзаарып, кара казанды очокко тургузып турганча, јелмер кара бүдүштү, јебечен тонду коркок эмеен үйге кийдире конды. Баланын кинин кезе согуп, ак койоннын терезине ороды. Онон тал кабайга салып, энезине туда берди. Бойы ойто ло салбан-сулбан јүре берди. Турган изи артып калды, барган изи јок болды. Эмеен-оббон карануйда аайланбай, ол ло јеринде тургулап калды.

Таңдакталып таң атты, тамырланып Күн чыкты. Эмеен-оббоннин кааза айлына камык улус јуулып келди. Кабайлу болгон эмеенди аралап, алкап, балазын адаарга блаажып тургулады. Камыктын кийнинде калтар бозу минген Каралдай деп кижн келди. «Ай-карануй түнде Кара-Кобы алтайда, кара очоктын јанында, кара агаштын көзинин јажыла келген, карган улустын калак-сыгыдыла чыккан кысчактын ады Кара-Тыйт болзын. Карыгарга јол болбозын, комударга сөс болбозын. Карган-тижен улустын кара-јангыс балазы чайнап-сооттоп јүрзин деп, кара тытта сангыс болзын» дейле, јоголып калды.

Онон ло бери улус айдыжар: «Кара тыттан үс агар, карган улустан тын чыгар. Бала јок деп чөкөбөс, Алтай-Кудайдан суранар јандү неме.

АЛТЫН-ТОНҢЫС ЛА ЧАРЛЫЙАК

Алтайда сүреен жараш Алтын-Тонгыс деп каан куш журтаган. Оны ненин учун Алтын-Тонгыс деп адаган дезе, Күнге онын јундары бир өннөн экинчи өнгө урулып туратан. Оndo кандый өн јок деп айдар: кызыл, көк, јажыл, чанкыр, сары, ак!

Бир күн Алтын-Тонгыс «Кижиде аладым» деерде, куштар айдышкан: «Слер жараш, укту-төстү кижиде алар учурлу». Је Алтын-Тонгыстын күүни јангыс ла Чарлдыйакка јеткен. Чарлдыйак сүр јок, јокту куш болгон.

Тойдын кийинде Алтын-Тонгыс үйине јараш кийим кийдирген. Эмди Чарлдыйак јаранала, иш этпей, айыл-јуртынан эртен тура чыкса, энирде јанатан. Бир катап Алтын-Тонгыс үйине айткан:

– Слер күнүн ле кайда болуп туразаар? Јайзан-темичилердин үйлери айылдарынан чыккылабас. Слер де олордый болор учурлу.

– Тонынын өмүрин шабылап берзин деп, Саныскан бай мени сураган. Өрөкөнгө болужып јадым.

– Слер – кааннын үйи. Эдерим деп сөс берген болзоор, сөзөөргө тураар, тонын јарандырып береер – деп, өгөөни айтты.

Чарлдыйак мынайып ла јыл туркунына ары-бери учты. Ол айлына келзе, јалчылардын тамзыктап аскан курсагын качан да јибейтен. «Саныскан бай-эштег тойо ажынап алгам» деер. Каан үйине јууктап келгенде, та кандый да јаман јыт јытанатан.

«Каан кижинин үйин мынайда кулданар кандый мындыј Саныскан бай табылган?!» деп сананала, бир күн Алтын-Тонгыс үйинин кийинен туйка учкан. Јажынала көрзө, үйи кижинин айлы јаар учты. Ол мал-аштын чеденине киреле, јаш өтөкти эки тамажыла эжип, кыймырап јаткан курт-конгысты чокый берген.

Үйинин бу кылыгын көрөлө, Алтын-Тонгыс сүреен ачынган. «Тезек казып јүреле, кааннын үйи болор учураар јок» деп айдала, Алтын-Тонгыс үйинин тонын эки башка јара тартала чачты. Јараш бөрүтин суура тартала, бажын јара чокыды.

Онон ло бери Чарлдыйактын бажы кызыл јолду болуп калган. Ол каннын изи деп айдыжат. А онын канаттарында ла куйругында јараш јундар бар. Ол Алтын-Тонгыстын сыйлаган јараш кийиминин арткан-калган үзүги дежет. Балдарын дезе эмдиге ле јетире үредет: «Бир чокы – кайа көр, эки чокы – кайа көр! Бажын сырас, куйругын тонкос эдип көрүп тур, ненин учун дезе, слердин улу адагар келеле, баштараардын канын агыза чокып ийер!».

Эмди көргөжин, чарлдыйактар јемит тапса, бир катап чокыыр, онон кайра көрөр. Бажы сырас, куйругы тонкос эдип чокыйла, эбире ајыктанар.

Чай ла сымда

Куштардын кааны Кан-Кереде кара-чоокыр адына минеле, корум-ташты аралап, беле-баланды жакалай баратса, маргаанын ортозынан Сымда учуп чыкты. Кааннын ады үркүйле, ээзин ташка меч этире чачарда, ол тала берген. Каан кыймыктанып та, сөс тө айдып болбой, бир канча онтоп жатты. Жарым түш кире жадала, адына минип жанды. Jedип келеле, «Сымданы тургуза ла экелигер» деп, жалчыларына жакарды.

Айдарга да, угарга да жеткелекте, жылчылар Сымданы жетирдилер. Сымда калактаза да болбос, ыйлаза да болбос: каан онын јунын јулып, согып, кыйнай берди. Je Сымданын ырызы тартып, кааннын колынан канайып та айрылып, учуп чыкты.

Сымда беленин бажында ыйлап отурза, Чай учуп келди.

– Не ыйлап турун, Сымда? – деп, Чай сурады.

Сымда Чайды көрөлө, онон тын ыйлап айтты:

– Яныма каан једип келгенин көрбөй калгам. Чочыган бойынча учарымда, каан адынан јыгылала, ташка јандай түшкен. Торко тоны кирленген учун, менин јунымды јулып, јүрегимди былчып кыйнаган. Јаан оборлу бүткен бойымды кичинектеп кал деп каргаган. Онын учун ыйлап отурум.

Чай Сымдага килеп, јанына отурала, база ыйлай берди. Олор көстөри кызарганча ыйлап отурза, Кан-Кереде јортып келеле айтты: «Je, Чай, Сымдала кожо сыктап турган болзон, эр-јажына сен де кызыл көстү јүр».

Онон ло бери Чай ла Сымданын көстөри кызыл болуп калган дежет.

ТОМЫРТКА

Токына байдын айлында өскүс-жабыс кул уулчак жүрген. Бир катап бай ого айттыр: «Сонзын уулымнын тойын эдерим. Эртең чалын кургап калза, базып болбос байым семистерди, жылып болбос жылым семистерди айдап экел».

Ол тун бала соокко тонгып, шыралап конгон. Тан кажайып келерде, көөркий жылыла, уйуктай бертир. Ойгонып келзе, койлоры изүге чыдашпай, канча кобыны өдө бертир. Уулчак оларды кайра айдаарга жүгүрди. Токына бай ого жедежеле кыйгырган: «Чалын кургап калды, албаты жуулып келди! Сен, жалку, эмдиге жетире мында!» Мынайда атыйланып, ол баланы ат камчыла чыбыктаарда, көөркийдин колы-буды сына берген. Кенеде согуп салган бала көк өлөннин үстине жадала, ыйлап айдынган: «Бир онду курсак жибей, бир онду кийим кийбей шыралап жүреримде, Жер-Эне мени алза кайдат!».

Онын бу жайнулу сөзи Кудайга жедеде, бир онду курсак жибеген, бир онду кийим кийбеген уулчак Томыртка бололо, уча берген. Ол агашка отурала, чокужыла токулдадып ийерде, чөбрөнүн алдынан ак башту курттар чыгып келген. Амзап көрзө, жымжак, тату-у тамзык курсак. Онон ло бери ол агашты чокып ла ийзе, курттар «Не болды?» деп суражар. «Торко тондороды кийеле, Токына байдын уулынын тойына келигер!» деп, Томыртка айдар. Төгүндеткен куштар баштарын чыгарып ла келзе, Томыртка оларды терип, ончозын жип салатан.

Томыртка эмди де анайда ла азыранып жүрет.

